

ANADOLU SELÇUKLU DEVLETİNİN İNHİTATINDA İDARE MAKANİZMASININ ROLÜ

I

Nejat KAYMAZ

Anadolu Selçuklu Devleti hakkında, kuruluşundan başlayarak ortadan kalktığı zamana kadar, tarihinin bütün safhalarını ve ilgili bulunduğu bütün meseleleri vuzuhla ortaya koyan mükemmel bir eser henüz yazılmamıştır. Bugüne kadar yapılmış olan çeşitli etüdlere veya genel mahiyetteki eserlerde, devletin hayatındaki belli başlı gelişme safhaları için, umumiyetle büyük olayların vukubulduğu tarihler birer nirengi noktası olarak alınmıştır. Meselâ, büyük bir zaferin (Mirioképhalon zaferi) kazanıldığı tarih olan 1176 yılı, hem Türklerin Anadolu'da kesin olarak yerleşmelerini gösteren, hem de devletin ve cemiyetin teşkilât, iktisat ve sanat alanındaki gelişmelerine başlangıç teşkil eden bir dönüm noktası telâkki edilir. Bunun gibi, büyük bir felâketin (Kösedağ felâketi) vukua geldiği tarih olan 1243 senesi de, aynı tarzda, inhitatın başlangıcı için bir hudut sayılır.

Halbuki, gelişmeyi temin eden unsurlar da, gerilemeğe sebep olan âmiller de, kendine has şartlar içinde, başlangıç olarak kabul edilen bu belirli tarihlerin etrafında, uzun veya kısa süren bir hazırlık devresi geçirmiştir. Nitekim, 1243 Kösedağ felâketinin bir sınır taşı halinde işaretlediği dönüm noktasından geriye doğru baktığımız zaman, bu âkıbeti fiilen hazırlayan bir seri olaylarla karşılaşırız: I. Alâü'd-dîn Keykubâd'ın esrarengiz tarzdaki ölümü, liyakatsiz bir kimse olan II. Gıyâsü'd-dîn Keyhusrev'in hadiseli bir şekilde tahta geçmesi, ümerâ arasında vukua gelen mücadeleler, Emir Sadü'd-dîn Köpek'in tahakkümü, Hârizmliler meselesi, Bâtınî Türkmen Şeyhi Baba İshak'ın isyanı ve takip edilen hatalı bir dış siyaset... Kösedağ mağlûbiyeti ise bu zincirin son halkasını teşkil eder.

İnhitatın yakın sebepleri olan bu hadiselerin hepsi de, sadece altı-yedi yıl gibi hayret edilecek kadar kısa bir zaman içinde vu-

kubulmuştur. Vaziyetin asıl dikkate değer olan tarafı, olayların, -bütün maddi ve manevi kaynakların ve doğrudan doğruya tarihî vukuâtın delâlet ettiği üzere- devletin, kudret ve refah bakımından en yüksek seviyesinde bulunduğu bir zamanda ortaya çıkmış olmalarıdır. Bilhassa böyle bir zamanda, saltanat makamında zuhur eden bir buhranın, bütün idare mekanizmasına ve oradan halk tabakalarına sirayet suretiyle, bütün bir cemiyeti temelinden sarsacak derecede bir inkişaf göstermiş olmasındaki sebepleri, sadece olayların izahından ibaret olan tarihi tafsilâtın içinde aramak, herhalde tatmin edici bir sonuca ulaşmak için kâfi değildir. Kanaatımızca, bu durumun sebeplerini her şeyden evvel ilgili devlet ve cemiyet müesseselerinin bünyelerinde ve herbirinin yekdiğeri karşısında sahip olduğu hukuki statüde aramak icabeder. Zira, buhranın başladığı nokta olan saltanat makamının ve ona en yakın idare müesseselerinin yapılarını, bunların birbiri ile ve, resmi organlar olarak, cemiyetin çeşitli unsurlarıyla münasebetlerindeki mütakabil fonksiyonlarını tayin etmeden, kaynağın -sırf olayların naklinden ibaret olan- malûmatını değerlendirmek mümkün değildir.

Ancak, bu devletin tarihi ile ilgili meseleleri aydınlatmak için, eldeki imkânların son derece mahdut olduğu bugünkü durumda, bahsettiğimiz tarzda etraflı ve derin bir araştırma yapmak maalesef kolay değildir. Konu ile ilgili olaylar için esas teşkil eden ve yegâne çağdaş kaynak olan İbn-i Bibî'nin¹ verdiği malûmat, bu devir Selçuk Türkiye-sinin bütün cephelerine ışık tutmaktan uzaktır. Devlet teşkilâtının, refah ve kültür seviyesinin tekâmülünü tamamlamış olduğu bir zamandan başladığı için, bu eserden, müesseselerin daha önce geçirmiş oldukları merhaleler hakkında tam bir fikir edinmeğe imkân yoktur. Naklettiği devir bahiskonusu olduğu zaman ise, bilhassa içtimaî durum ve bununla ilgili meseleler bakımından son derece kısırır. Meselâ, yukarıda inhitatın hazırlayıcı sebepleri arasında saymış olduğumuz olaylardan biri ve, tesir ve neticeleri itibariyle şüphesiz en ehemmiyetlisi olan Baba İshak İsyanının manevî cephesi ve teşekkül ettiği içtimaî şartlar hakkında, bu eserin verdiği bilgilerden müsbet bir neticeye var-

¹ Mufassal metin: *El-Evâmîrül-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye* (Ayasofya Ktp. Nr. 2985), Tıpkıbasım, T.T.K.Basımevi, Ankara 1956; nşr. N. Lugal-A. Erzi, I.cilt (II.Kılıç Arslan'ın vefatından I.Alâü'd-dîn Keykubâd'ın cülûsuna kadar), İlahiyat Fakültesi yayınlarından, Nr. 19, T.T.K.Basımevi, Ankara 1957; muhtasar metin: *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, nşr.Th.Houtsma, Recueil de textes relatifs à l'Histoire des Seldjoudides, vol.IV, Leide 1902; Almanca tr.H.W. Duda, *Die Seltchukengeschichte des Ibn Bibî*, Copenhagen 1959.

mak mümkün değildir². Yine aynı sebepler arasında zikredilen Hârizmliler hadisesi ve umumî olarak Türkmenleri ilgilendiren başka hususlarda da durum aynıdır. Bildiklerimiz sadece vakaların cereyan tarzına ait tafsilâttan ibarettir.

Bize cemiyetin hiçbir sınıfının vaziyetine dair, hatta paytaht halkının hayatı hakkında bile sarih bir fikir edinmek imkânı bahşetmiyen İbn-i Bibî, hemen hemen bütün eser boyunca hükümdarın otağını takip ettiği için, saray ve çevresi (yani, saltanat ve merkezî idare makamları ve mensuplarının durum ve faaliyetleri) hususunda epeyce malûmat vermektedir. Onun bu konuda verdiği bilgi bizi, yalnız üzerinde durduğumuz devrin hadiseleri için değil, aynı zamanda, bu hadiselerin mukayese ve ikmaline imkân verecek olan geçmişe ait birtakım örnekler bakımından da techiz etmektedir. Ancak yine belirtmek gerekir ki, tafsilâtlı olmakla beraber bu malûmat da, esas itibarıyla olup bitenin hikâye edilmesinden başka bir hususiyet taşımaz. Saltanat ve merkezî idare müesseselerinin bünyeleri, birbirileri ile olan münasebetleri ve en yüksek resmi organlar olarak sahip oldukları kuvvet ve zaaf unsurları hakkında azçok bir fikir edinebilmek için, çeşitli münasebetlerle verilen bilgileri sıkı bir tahlile tâbi tutmak lâzımdır. Bu hususta İbn-i Bibî'nin ve diğer kaynakların tamamen müphem bıraktığı bazı noktaların, her zaman kat'i bir hal şekli temin etmemekle beraber, -bugüne kadar birçok araştırmalarda başvurulmuş olduğu gibi- devletin menşei ve geçirmiş olduğu tarihî ve medenî safhalar göz önünde tutularak, bilhassa, Türk ve İslâm an'aneleri ve teşkilâtı ile ilgili umumî vakıalardan istidlâller yapmak suretiyle izah edilmeleri mümkün olabilir. Yine İbn-i Bibî'nin verdiği bilginin değerlendirilmesi sırasında, araştırmacının ayrıca, müellifin şahsî temayüllerini de hesaba katması ve kanaatları karşısında ihtiyatlı bulunması gerekmektedir.

Şu vaziyete göre, Köseadağ bozgunu arefesinde vukubulan ve nihai felâketi bilfiil hazırlayan iç buhranı bütün cepheleriyle ortaya koyacak etraflı bir çalışma yapamasak bile, bunun, hiç değilse resmi

² Memlekette mevcut ictimai-dini-iktisadi tezatların, devlete karşı, halkın muayyen bir sınıfında yarattığı hoşnutsuzluğun fiilî bir tezahürü olan böyle bir hareketin önderi hakkında, sünni yüksek tabakaya mensup tarihinin, -en itimat edilen kimselerden naklettiğini söylemekle beraber-, sadece "el çabukluğu ile, sihirbazlıkla", "cahil halkı kandıran", "bir sefih" tarzında ifadeler kullanılması tatminkâr bir fikir edinmek için son derece kifayetsizdir (bk. Tıpkıbasım, s. 498-9; Houtsma, s. 227).

organlarla ilgili olan cephesini bir dereceye kadar aydınlatmak imkânına sahip bulunuyoruz.

*
*
*

Moğol istilâsı arefesinde Anadolu Selçuklu Devletinin ve onun başında bulunan yüksek idare mekanizmasının arzettiği umumî manzara şöyle idi:

Aşağı yukarı yarım asırdan beri devlet, hem siyasî, hem iktisadî, hem de medenî sahada, gayet bariz şekilde bir inkişafa mazhar olmakta idi. Bu inkişaf Büyük Alâü'd-dîn'in saltanatı (1220-1237) esnasında en yüksek seviyesine varmıştı. Bulunduğu muhit ve şartlar muvacehesinde başarabileceği azamî fütuhâtı yapmış, arazi bakımından ilk fetihten sonraki en geniş hudutlara vasil olmuş ve siyasî nüfûzunu, şimdiye kadar muktedir olabildiği en vâsi saha üzerinde ikame etmişti: Filhakika Anadolu Türk birliği hemen hemen tamamen kurulmuş³, en mühim rakip kuvvetler mağlûp edilmiş⁴ ve civarda bulunan ikinci dereceden bütün siyasî teşekküller tâbiyet altına alınmıştı⁵. Hattâ Orta Asya'dan itibaren önlere gelen her kuvveti silip süpüren Moğol istilâ orduları bile, bu devletin hudutlarını aşmak hususunda acele davranmaktan sakınmışlardı⁶.

Devletin başında bulunan Sultan mükemmel bir asker, mahir bir politikacı, basiretli bir devlet adamı idi. Hizmetinde -asker ve sivil ricâlden müteşekkil- ehliyetli ve tecrübeli bir idare kadrosu bulunmakla

³ Mengüçükler idaresindeki Divriği ile Artukiler hakimiyetindeki Mardin müstesna, bütün Türk emaretleri Selçuklu hudutları içine katılmışlardı. II.Keyhüsrev devrinde, devletin hakim olduğu topraklar: Devrek, Kütahya, Denizli ve Antalya'nın batısında kalan Bizans arazisi, kuzeyde Trabzon ve güneyde Kilikya bölgeleri hariç, hemen hemen bugünkü Türkiye'nin bütün sahasını kaphyordu.

⁴ Hârizmşâh Celâlü'd-dîn, Mısır ve Şam Eyyûbî hükümdarları el-Kâmil ve el-Eşref.

⁵ Kuzey Suriye ve Elcezire'de hüküm süren ikinci dereceden Eyyûbî prenslikleri ile Artukî, Mengüçük emâretleri, Musul Atabeyleri ve Kilikya Ermeni, İznik ve Trabzon Rum devletleri (İ.H.Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Madhal*, T.T.K.yayımlarından, İstanbul 1941,s.138-141;O. Turan,*Keykubâd I.*, İA; Cl. Cahen, *The Turks in Iran and Anatolia before the Mongol Invasion* "Pennsylvania History of the Crusades, Philadelphia 1962, II,Bölüm XIX" da, s. 684). Beauvais'li Vincent bu devirde Türkiye Sultanına tâbi olan devletler için şu listeyi veriyor: Küçük Ermenistan Kirah, Lambro Hakimi, Vatachius, Trabzon Hakimi, Halep Sultanı, Melerdin Hakimi, Tanpathe Hakimi, Meredin Hakimi, Hameta Sultanı, Camella Sultanı, Damascus, Montefarraquine ve Hamauth Sultanı (Vincentii Praesulis Belvacensis, *Speculum Historiae*, Douai 1624, IV, Liber XXX, cap, CXLIV)..

⁶ Bk. Beauvais, cap. CXLI.

beraber, bütün selâhiyetleri şahsı üzerinde toplamıştı. Devleti tam bir mutlakiyetle idare ediyordu. Devlet ricâli sadece onun emirlerini yerine getirmek ve plânlarını tatbik etmekle mükellef idi.

Devletin kuvvetli, memleketin müreffeh, idare mekanizmasının sağlam görüldüğü böyle bir sırada ve yıllardır zafereden zafere koşmuş olan ordunun yeni bir sefer için toplanmış bulunduğu bir anda, bu kuvvetli hükümdar tarafından, saltanat makamının müstakbel durumuyla ilgili olarak alınmak istenen bir tedbir, sonu Köseadağ'daki felâkete kadar varacak olan meşum buhranın doğmasına yol açtı. Görünüşe nazaran hadise, Keykubâd'ın tahtı ortanca oğluna bırakmak istemesi ve bunu garanti altına almak için bir takım icraata girişmesi üzerine patlak vermiştir: Devlet erkânına zorla yemin ettirip ortanca oğlunu *veliahd* yaparken, başka bir kadından doğmuş olan büyük oğlunu uzak bir eyalette vâli olarak bırakmıştı. Bu icraatla ilgili olarak, aynı zamanda, büyük ve nüfuzlu ümerânın makamlarında değişiklikler ve yeni tayinler yapmıştı.

İşte bu kararların alındığı bir anda, birdenbire, Sultan esrarengiz şekilde zehirlenerek öldü. Liyâkatsız bir genç olan büyük şehzade, bir kısım emirlerin desteği ile tahta çıkarıldı. Veliahd'ı tutanlar bu emrivâkii tanımak zorunda kaldılar. Fakat, devlet ricâli arasında amansız bir mücadele, gizli veya açık şekilde, uzun müddet devam etti. Bu durum, beylerin içinden bir diktatörün türemesine yol açtı. Zulümler ve katiller birbirini takip etti. Saltanat azasının ve değerli ricâlin ortadan kalkması ile biten bu mücadelenin akisleri, bir müddet sonra, resmi devlet otoritelerine en zayıf bağlarla bağlı olan halk sınıfından (göçebe Türkmenlerden) geldi. Nihayet, devamlı bir tarassut halinde hudut üzerinde bekliyen ve onu aşmakta mütereddit bulunan düşman harekete geçti.

En bellibaşlı hatlarla gösterdiğimiz bu durumu, mümkün olduğu kadar teferruatlı ve açık bir şekilde ortaya koyabilmek için, yukarıda ifade etmiş olduğumuz gibi, kaynağın naklettiği tafsilâtın tahliline girişmezden evvel, bahiskonusu müesseselerin yapılarının, birbirleri karşısında sahip buldukları fonksiyonların ve ilgili diğer bazı hususların umumi olarak bilinmesi icabeder.

* * *

Anadolu Selçuklu Devleti, umûmiyetle bulanık olan ve zaman zaman da koyu bir karanlık içine gömülüp kalan kuruluş ve yerleşme

devirlerine nazaran, hayli bol materyal (bilhassa yerli kaynaklar bakımından) ile mücehhez bulunduğu yükselme devrinde, şekil itibariyle tam bir Ortaçağ İslâm devleti manzarası arzeder. İster başlangıçtan itibaren olsun, isterse herhangi bir devreden sonra benimsenmiş bulunsun, her nasılsa, tarihi şartların bu devlete kazandırdığı hüviyet –mutlakiyetçi saltanat müessesesiyle, kuvvetli bir merkezîyetçiliğe mütemâyil idare tarzı ile, Halifelikle ve diğer İslâm devletleriyle olan münasebetlerinin şekli ile, hakimiyet sembolleri ile, ikta sistemiyle, köle usulüyle, ince teşrifat ve inşa kaideleriyle– başka bir İslâm devletinden farklı görünmez.

Bu durumun ne zamandan itibaren ve nasıl meydana geldiği, teşkilât ve müesseselerin bu son şekle kadar hangi tesirlerin altında kalmış ve ne gibi tekâmül merhalelerinden geçmiş olduğu hususunda, devletin siyasî, medenî, ve etnik şartları nazarı dikkate alınarak, çeşitli fikirler ileri sürülür; fakat esasının, her şeyden evvel Büyük Selçuklu İmparatorluğu idare sistemi içinde aranması gerektiği mevzuunda artık şüphe kalmamıştır⁷.

Yepyeni bir ülkede yerleşmek ve köklü bir an'aneyle sahip yabancı bir halk ile anlaşmak durumunda olan Türk fâtihterin, Anadolu'da mevcut mahallî tesirlerden uzak kalmış oldukları elbette düşünülemez. Fakat mahallî an'anelerin, umumiyetle cemiyet (bilhassa şehir halkı ve yüksek tabaka) hayatındaki tesir derecesi ne olursa olsun, bunların, devlet teşkilâtı ve idare müesseseleri bakımından ancak tâli bir ehemmiyet taşıdığı muhakkaktır⁸. Anadolu Selçuklu Dev-

⁷ Bu hususta en esash tetkik F.Köprülü'nün *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine tesiri* (THİTM, c.I, İstanbul 1931) adlı makalesidir. Ayrıca bk. aynı mll., *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, T.T.K. yayımlarından, Ankara 1959, s. 65,95,109; İ.H. Uzunçarşılı, adigeçen eser, s. 20-142; Cl.Cahen, aynı yazı, s. 686.

⁸ Prof. Wittek Selçukluların, İslâmiyete kazandılmış olan bu "Bilâd-ı Rûm" da, eski Müslüman ülkeleri örneğinden bir devlet ve bir medeniyet kurmak için lâzım gelen bütün unsurları birlikte getirmiş veya sonradan celbetmiş olduklarını söylemektedir (*Osmanlı İmparatorluğundan Türk Aşiretlerinin rolü*, İngilizceden çeviren: E.Kuran, Tarih Dergisi, İstanbul 1963, c. XIII, sayı 17-18, s. 260).

Türk ve Bizans hükümdarları ve yüksek tabakası arasındaki münasebetlere bakarak, Anadolu Selçuklularının mütekâmil devlet teşkilâtında Bizans tesiri bulunduğuna ihtimal verenler vardır. Fakat bunun için elle tutulur deliller mevcut değildir. Meselâ, Büyük Alâü'd-dîn devrindeki kuvvetli merkezîyet sisteminin, onun çocukluğunda Bizans'da bulunmuş olması dolayısı ile, bir Bizans tesiri olarak gösterilmesi ne derece isabetli olabilir? (Gordlevski, "*Küçük Asya'da Selçuklu Devleti*", Moskova 1941, s. 89-90" dan naklen Z.V.Togan, *Umumi Türk Tarihi*ne Giriş, İstanbul 1946, s.198,201).

letin, siyasî mevkiini tesis ettikten sonra, idarî teşkilât ve müesseselerini kurarken, içinden türemiş olduğu ve hiçbir zaman kopmamış bağlarla bağlı bulunduğu esas gövdenin yüksek idare nizamını imtisal edeceği tabii idi. Fakat, kurulduğu devrin Selçuklu İmparatorluğunun teşkilâtı gibi bir teşkilâta sahip olabilmesi için, aşiret adetlerinin ve kısmen mahallî an'anelerin mukavemeti ve devlet idaresinde tecrübe sahibi Müslüman bürokatların tedariki nisbetinde, uzun veya kısa bir zaman geçecekti. Bu âmillere, Anadolu'nun İslâm ülkelerinden uzak olması gibi coğrafi ve fasılasız bir şekilde devam eden iç ve dış mücadelelerin sebebiyet verdiği siyasî şartlar da inzımam edince, bu zaman, bütün XII. yüzyılı kaplıyacak kadar uzun sürdü.

Bir asırdan beri fasılasız sürüp giden harp hali dolayısıyla inkişaftan uzak kalmış olan şehir hayatının ve onunla muvazi bir seyir takip eden medenî ve iktisadî faaliyetlerin, Anadolu'da siyasî mücadelenin (yerleşme ve birlik kurma) kazanılmasından sonra, hızla gelişmeye başlaması, bidayetten beri İran, Irak, ve Suriye'den gelen İslâm muhacirlerinin artmasına sebep oldu. Yeni kurulan müesseselerin eleman ihtiyacı bunlarla karşılandığı gibi, icabında bilhassa eleman celbedildiği de oluyordu⁹. Devlet nizamından pek hoşlanmayan ve ekseriyetle uçlar'da dolaşan göçebe unsurun esasını ve köy nüfusunun büyük kısmını teşkil eden Türkmenler, kendi an'anelerine bağlı kalmaya devam ederek Hıristiyan köy ahalisini de içlerinde eritirken, çeşitli etnik unsurlardan tereküp eden ve, başta hanedan azası olmak üzere, Türk idareci sınıfını da içine alan şehirlerde, İran karakterinin hakim olduğu yüksek bir İslâm medeniyeti inkişaf etti¹⁰. Bu medeni gidişin tabii bir neticesi olarak, yukarıda bellibaşlı hususiyetlerini işaret ettiğimiz (XIII. asırda bütün azameti ile ortaya çıkacak olan) teşkilât ve müesseseler vücuda geldi.

Netice itibariyle, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun İranlı-İslâm hüviyetindeki idare sistemini tevarüs etmiş olan Anadolu Selçuklu Devleti, bununla beraber, bu hakim hüviyetin altında, -yine tıpkı Büyük Selçuklu İmparatorluğu gibi ve ondan da ileri de-

⁹ O.Turan, *Kılıç Arslan II*, İA, s. 701; Z.V.Togan, aynı eser, s. 203-5; P.Witteck, *The Rise of the Otoman Empire*, R.A.S.Monographs, London 1963, s.23.

¹⁰ F.Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, s 46-64; Cl Cahen, aynı yazı,s.686; Z.V. Togan, aynı, yer.

recede- eski *Türk hususiyetlerini* muhafaza etmiştir¹¹. Ayrıca, değişik tarihî, ictimai ve etnik şartların yarattığı, tamamen orijinal hususiyetlere de sahip olmuştur.

Meselâ: Anadolu topraklarının gayrimüslimler elinden fethedilmesi hadisesinin tabii neticesi olarak, arazi burada, hemen hemen bütün ülkeye şamil bir şekilde, "mîrî" sayılmış ve bu keyfiyet, toprak tasarrufu meselesinden başlayarak, -ikta sahibinin statüsü dolayısıyla- tâ rejimin istikrarı mevzuuna kadar, birçok hususlarda tesir icra eden bir hususiyet teşkil etmiştir¹²: Filhakika, Anadolu Selçuklularında, daha fetihten, itibaren, toprakların büyük kısmının devlet tasarrufunda tutulması ve bu nizamın üzerine kurulan *askerî ikta*'ların devlet kontrolüne tâbi kılınması, öteki Selçuk şubelerini çabukca parçalayan feodalleşme hadisesine engel olmuştur. Etnik durumu itibariyle, Büyük Selçuklulara ve diğer kollara nazaran, göçebe ananelerinin daha fazla cari olmasına rağmen, onlardan daha kuvvetli bir merkezîyet sistemi tatbik edilebilmesinin bir sebebi budur. Çünkü, eyalet idaresi, veraset usulüyle veya kaydıhayat şartı ile toprağı doğrudan doğruya tasarruf eden "mukta" lara değil, bir yerin sadece hasılatını, yapılan bir devlet vazifesinin karşılığında ve o vazifenin devamı müddetince ikta olarak alan askerî memurlara (*subaşı* veya *serleşker*) tevdi edilmiştir. Merkezî idareye mensup ricâl ise, büyük iktalara tasarruf etmekle beraber, statüleri bakımından öncekilerden farklı değillerdi¹³. Hatta, her an göz önünde bulunan ve sık sık mevki değiştiren azil veya katledilen bu gibi kimselerin öncekiler kadar da teminatı yoktu. Kısacası, hukuken devletin malı olan toprağın varidatı resmen sultan'ın tasarrufunda olup, bunu dilediği zaman verir, dilediği zaman geri alırdı.

¹¹ Prof. Köprülü'nün muhtelif yazılarında bu hususiyetler yer yer gösterilmiştir (msl. Bizans Müesseseleri., s.182-4, 199-201, 209,212-4,243-5; *Türkiye Tarihi*, İstanbul 1923, s. 114-7, 173-180; *Seçükiler Devrinde Anadolu Türk Medeniyeti*, M.T.M., V, 193-232; *Artukoğulları, Ata, Bayrak, Bey, Çavuş* maddeleri, İA).

¹² Bk.O.Turan, *Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku*, Belleten, c. XII, sayı 47, s. 549-74; aynı mll., *İkta* maddesi, İA; ayrıca bk.Cl. Cahen, *Selçûki Devletleri feodal devletleri mi idi?*, çeviren: L.Güçer, İktisat Fakültesi Mecmuası, c. 17, Ekim 1955-Temmuz 1956, sayı 1-4, s. 348-58. Cl. Cahen ilk müellifin ve F. Köprülü'nün (*Ortaçaman Türk-İslâm Feodalizmi/Le féodalisme turc-Musulman au moyen Age*, Belleten, V, 1941, s. 319-50) *askerî ikta sisteminin* Selçuklular tarafından icad edilmiş olduğu hususundaki tezlerini kabul etmemekle beraber, ilk fetih devirlerinden itibaren arazinin büyük bir kısmının "mîrî" olarak tutulduğu fikrine katılmaktadır (s. 357).

¹³ O.Turan, *İkta*; Cl. Cahen, aynı yazı, 356-7; F.Köprülü, *Bizans Müesseseleri*, s. 224.

Ancak, Anadolu'da-Moğol istilâsından evvel-hanedan azası dışında herhangi bir feodalın türemesi mevzuubahis olmamakla beraber, saltanatın intikali mevzuunda, muayyen hukukî prensipler yerine, "toprağı ailenin ortak malı sayan göçebe an'anesi (*ülüş usulü*)"¹⁴ ne dayanan eski Türk hâkimiyet telâkkisi¹⁵ câri olduğu için, devlet bünye itibariyle feodal arazlar taşımaktan bütün bütün hâli kalmamıştır. Menşe ile bağıntının daha kuvvetli olduğu ilk devirlerde Anadolu Selçuklu ülkesinin muhtelif kısımları hükümdar tarafından, doğrudan doğruya idare edilmek üzere, hanedan azasına tevcih edilmekte idi¹⁶. Birtakım acı tecrübelerden ve muayyen bir tekâmül merhalesinden sonra, bu usulün mahzuru idrak edilmiş ve fiiliyattan kaldırılmış ise de¹⁷, hanedan azasının herbirinin taht ve ülke üzerinde aynı derecede hukuka sahip olduğu inancı nihayete kadar devam etmiştir: Filhakika, edinilen tecrübeler idarecileri "devlet mülkünde vahdet" kaidesinin zaruretine ne kadar inandırmış olursa olsun, İslâm-ve, şayet varsa, Bizans-medeniyetinin tesirleri kendilerini, nazarı olarak, daha mütekâmil bir hâkimiyet mefhumunun idrakinde ne derece yükseltmiş bulunursa bulunsun, bütün bunlar, hakimiyette *ilâhî takdir*'in ehemmiyetine inanan Türk töresini aşarak, saltanatı hanedanın yalnız muayyen bir uzvuna tahsis eden, yahut tayin edilen bir namzedin hukukunu kati şekilde teminat altına alan bir veraset

¹⁴ Bu hususta bk. Abdülkadir (İnan), "Orun" ve "Ülüş" meselesi, THİTM, I,s. 121-33; Z.V.Togan, aynı eser s. 194, 277-93.

¹⁵ Bu hususta en yeni ve etraflı tetkik Prof. H.İnalçık tarafından yapılmıştır (*Osmanlı Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisi ile İlgisi*, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, c. XIV, yıl 1959, sayı I,s. 1-28). Osmanlı veraset usulünü izah için, Osmanlılara gelinceye kadar bütün Türk ve Moğol devletlerinde, hâkimiyet hukukunun mahiyetini ve tarihî tekâmülünü gösteren müellif, bu arada, -sırası geldikçe işaret edeceğimiz gibi- yer yer Anadolu Selçuklularına da temas etmiştir. Konu ile ilgili literatür bu etüdün notlarında bulunmaktadır.

¹⁶ Anadolu Selçuklu Devletinin bizatihi doğuşu, eski Türk hakimiyet telâkkisi gereğince yapılan bir tevcihin eseridir. 1073 senesinde Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah (1072-1092) Kutulmuş'un oğulları (Mansur, Süleyman, Alp Yöyük, Devlet) için, Anadolu'da fethedecekleri yerlerin kendilerine tevcih edilmiş olduğunu bildiren müşterek bir hükümdarlık menşuru vermiştir (M.A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1962,s. 102-3; M.H.Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I*, İstanbul 1944,s. 86). Bu an'änenin icabı olarak, I. Mes'ud ve II. Kılıç Arslan tarafından yapılan icraât için bk. O.Turan, *Kılıç Arslan II*. İA, IV, s. 688, 696. Ayrıca bk.aş.

¹⁷ Bu husus aşağıda tafsilâtlı şekilde izah edilecektir. Ayrıca bk. O. Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmî vesikalar*, T.T.K. yayımlarından, VII. seri, No. 32, Ankara 1958, s.8.

usulünün teessüsü için kâfi gelmemiştir ¹⁸. Bunun yerine, -diğer Türk devletlerinde olduğu gibi- büyük oğul rüchaniyeti (*primogenitura*), *veliahd* tayini, kardeş katli veya hapsi nevinden, tedbir mahiyetinde, birtakım âdet ve usullere ittiba edilmiş, fakat bunların hiçbiri, tahta geçme meselesini daimî şekilde halleden bir müessese halinde yerleşmemiştir ¹⁹.

Anadolu Selçuklularında normal cülûs ameliyesi, “devlet ümerâ ve ekâbirinin” bir “meşveret meclisi” teşkil ederek, fikir teatisinde bulunmaları ve ekseriyetin reylerinin üzerinde birleştiği bir namzedi tahta geçirmeleri şeklinde vukubulurdu. Bir nevi intihap olan bu şekil, esas itibariyle, Tuğrul Bey’in, kabile reislerinden müteşekkil meclis (*kurultay*) de, ilk Selçuklu hükümdarı olarak seçildiği zamanki usulün ²⁰ İslâmi bir mahiyet altında devamından ibarettir.

Bir şehzade için bu intihabı kazanabilmek, gerçekte, adedî bir ekseriyetin reyinden ziyade, maddi kuvvet unsurunun zimamdarları durumunda olan muayyen kimselerin rızasını temin etmeğe bağlıdır. Bu temin edilirse, reyler kendiliğinden gelir. Açıkçası, cülûs hadiselerinde rol oynayan en mühim faktör, doğrudan doğruya maddi kuvvettir. Bu keyfiyet, develetin -yine Türk hususiyetlerinden olan- askerî bünyesinin tabii bir icabıdır. İntihap böylece, hemen daima maddi kuvveti temsil eden belirli bir zümrenin iradesi altında cereyan ederken, “veliahdlık”, “büyük oğul veya büyük kardeş hukuku” gibi hususların dikkate alınıp alınmaması tamamen tesadüfe kalyordu. Kaynaklarda, bir saltanat değişikliği münasebetiyle başvuru veya mevzubahis edilen herhangi bir hususun, bir başka hadise dolayısı ile, aynı kimseler tarafından nakzedildiğini gösteren müteaddit misallere rastlamaktayız. Fakat, bu hususlara ister riayet edilmiş, ister edilmemiş olsun, kuvvet unsurunu kendi hesabına temin ederek tahta oturmuş bulunan bir şehzadenin hükümdarlığı bir emrivâki olarak kabul edilmekte ve artık hukukî bakımdan üzerinde münakaşa yapılmamaktadır ²¹. Çıkan ihtilâflarda, tahtı ele geçirmiş olan şehzadenin hü-

¹⁸ Türk devletlerinde bu mesele Osmanlılara gelinceye kadar halledilmemiştir. Kendilerinin semâvî menşeden olduklarına inanan Orta Asya kaganlarından bu yana sürüp gelen eski Türk töresi Anadolu Selçuklularında da devletin inkırazına kadar yaşamıştır (bk. İnalçık, aynı yazı, s. 7, 15, 28).

¹⁹ Aynı yazı, s. 19-25.

²⁰ M.A.Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunun Kuruluşu II*, D.T.C.F.D., cilt XV, sayı 1-3, Ankara 1957, s. 90.

²¹ İnalçık, aynı yazı, s. 15.

kümdar olarak “meşruiyeti” değil, daha ziyade, “ahd” a vefasızlık veya “âdet” e riayetsizlik gibi hususlar mevzubahis edilir; duruma göre bazan bir veliahda karşı bir büyük biraderin, bazan da bir büyük biradere karşı bir veliahdın taraftarları itirazda bulunur. Bir “ahd” a vefasızlık veya “âdet” e riayetsizlik halinde, ekseriya, tercih edilen kimenin buna sebep olan üstün vasıfları, meselâ akıl ve kâbiliyet gibi gibi meziyetleri öne sürülür. Bazan gerçekten bu gibi hususiyetler dikkate alınarak karar verildiği de olur. Bu da gösteriyor ki, bütün nazarı telâkkiler ve teâmüller, yerine göre, hem iddia, hem de itiraz vesilesi olabilmektedir. Bir başka ifade ile, saltanatta vukua gelen tebeddül-lerde, şu veya bu namzedin hakkı değil, fakat şu veya bu zümrenin arzu ve temayüllerine uygun gelen şehzadenin davası müdfafaa edilir.

Saltanat müessesesiyle resmi devlet organlarının birbirleri karşısında sahip oldukları fonksiyonları tayin eden hukukî statünün ve fiilî münasebetlerinin mahiyeti izah edilirse, yukarıdaki keyfiyet daha açık bir şekilde anlaşılabilir:

Gördük ki, bir şehzadenin tahta çıkabilmesi -normal olarak- devlet ricâlinin reylerine bağlıdır. Nasıl Selçuk soyuna mensup olmayan birisinin Anadolu tahtı üzerinde bir iddiada bulunabilmesi fiilen imkânsız ise, bu soya mensup olan birisi için de, büyük kuvvet sahiplerinin rızası ve desteği olmadan tahta oturmak aynı şekilde imkânsızdır. Zira hükümdarlığın hukukî teminatı da yine onların rey-i ile kaimdir. “Ümerâ ve ekâbir” kendisine “biat” etmedikçe bir hükümdar “meşru” hükümdar olamaz. Ama ekseriyet biat etmiş ise, meşruiyet temin edilmiş demektir ve biat etmeyen azınlık sadece âsi sayılır. Buna mukabil, saltanat makamında vukubulan bir değişiklik, evvelce mer’i ve meşru olan bütün akid, taahhüd, tayin ve tevcihleri hukuken hükümsüz kılar ve bunların yeni sultan tarafından tastik ve tecdidini gerektirir. İcabında bütün bir dahili nizamın değişmesine veya harici münasebetlerin tamamen farklı bir istikamete yönelmesine sebep olabilen böyle bir keyfiyetin, devletin resmî kadrolarında vazife gören kimselerin statüsü bakımından haiz olduğu ehemmiyet fevkalâde büyüktür. Böyle bir değişiklik anında, paytahttan tâ en uzak eyâletlere kadar, resmî kadrolarda vazife gören bütün askerî ve sivil memurların kaderi de değişebilir. Fakat değişiklikler umumiyetle merkezî idare makamlarında ve eyalet teşkilâtının en mühim mevki-lerinde görülür. Cülusun arkasından, yeni hükümdarın muvaffakiye-

tinde amil olan kimseler, meslekî kariyerleri ve bilhassa cülûs sırasında oynamış buldukları rolün derecesi nisbetinde bir mükâfata mazhar olurlar. Ancak, bunlar arasında şayet kıdem ve tecrübeleri itibariyle yüksek mevkiler işgal etmeye müsait olmayanlar varsa, böyleleri, ekseriya hükümdarın yakın muhitini teşkil eder ve o suretle müessir olmak yollarını ararlar.

Anadolu Selçuklu tarihine ait tafsîlâtın mütalâası, bu devletin idaresinde rol aynamak için, mutlaka en yüksek mevkilerden birini işgal etmek şart olmadığını gösteriyor. Muhtelif zamanlarda vukubulan hadiselerde, nâzım rollerinde gördüğümüz müteaddit şahsiyetlerin içinde, *vezir*, *beylerbeyi*, *atabey*, *pervâne* gibi birinci dereceden makam sahipleri yanında, bazan mevkileri itibariyle ikinci, hatta üçüncü dereceden olan kimselere de rastgelmektedir. Resmi mertebeleri ne olursa olsun, bunlar, icabında bütün merkezî idare mensuplarını peşlerinden sürükledikleri gibi, onların tayin, azil ve katillerinde bile âmil olurlar. Böyle bir durum, bu gibi kimselerin, cülûstan sonra hükümdara ya hulûl, yahut tahakküm etmeleri şeklinde vukubulabilir. Şüphesiz, her iki hal de gayritabiidir ve saltanat müessesesinin aczine delâlet eder. Neticesi her nasıl olursa olsun, mühim olan husus, bu hallerin devlet için devamlı olarak bir dahili mesele teşkil etmesidir.

Yukarıda, saltanat makamında vukubulan bir değişikliğin, bütün resmî sıfatlı kimselerin statüsü bakımından taşıdığı hayatî ehemmiyeti belirtmiştik. Böyle bir anda, devlet kadrolarını işgal eden askerî ve sivil ricâle, mevkilerini muhafaza etme düşüncesi, veya daha yüksek ve kârlı bir makama sahip olma ümidi, yahut da onu tamamen kaybetme endişesi hakim olabilir. Bu keyfiyet, "ümarâ ve ekâbir" in, herhangi bir saltanat değişikliği hadisesinde baş rolü oynamak veya yeni hükümdarın hizmetinde en ön sırayı işgal etmek için, neden birbirleriyle, açık veya gizli bir mücadeleye giriştiklerinin sebebini teşkil edebilir; fakat bunlardan herhangi birinin, bazan, çok mühim bir makam işgal etmediği halde, bütün bir devlet idaresini nasıl kendi hükmü altına alabildiğini izaha kâfi gelmez. Bunun için, askerî ve sivil ricâlin durumlarını biraz daha yakından bilmek gerektir.

Anadolu Selçuklu Devletinin esas itibariyle askerî bir bünyeye sahip olduğunu söyledik. Başlangıçta, yani devlet askerî kuvvet olarak daha tamamen Türkmen unsuruna dayandığı ve teşkilâtta

aşiret an'aneleri henüz kuvvetle câri bulunduğu sıralarda, yalnız idarenin değil, günlük hayatın da esasını askerlik teşkil ediyordu. Orduda ve teşkilâta vazifeli bulunan Türkmen beylerinin kendi idareleri altında bulunan aşiret halkı, onların hem efradını, hem de maiyetini meydana getiriyordu. Fakat zamanla, tıpkı Büyük Selçuklularınki gibi bir sivil idare kadrosuna ve aynı tarzda bir teşkilâta sahip olan devlet, bununla muvazi olarak, klâsik Ortaçağ-İslâm devletine has bir pâyitaht düzeni kurup, kuvvetli bir merkezîyet sistemi takip etmeye başlayınca, askerî teşkilât da tamamen bu rejimin gerektirdiği esaslara uyacak ve onun ihtiyaçlarına cevap verecek bir şekil iktisabetti. Yukarıda işaret etmiş olduğumuz vechile, devlet, fetihden beri askerî ikta usûlünü, eyaletlerde feodal bir parçalanmaya sebep olmayacak bir şekilde, kolayca uygulamaya imkân veren bir toprak sistemi (mîrî) tatbik etmiştir. Bunun gibi, Büyük Selçuklu İmparatorluğu şartlarına göre vazedilmiş olan merkezîyet prensiplerinin pek çoğu, esas gövde ile daima çok kuvvetli bir rabıta idame ettirmiş olan Anadolu kolunda, herşeye rağmen, daha muvaffakiyetli bir tatbikat sahası buldu²².

Yeni rejim, gayesi bakımından, sırf Türkmen unsuruna dayanan askerî nizamın tamamen karşısında bulunuyor, bunun yerine, çeşitli unsurlardan ibaret bir muhtelif ordu sisteminin ve merkezde, muhtelif milletlere mensup kölelerden terekkep eden bir hassa muhafız kuvvetinin teşkilini ilzam ediyordu²³. Bu vaziyet sivil teşkilât kadroları zaten İranlılarla işgal edilmiş bulunan devletin askerî makamlarını, ayrı ayrı menşelere sahip olan bu gulâmlıktan yetişme kimselerin doldurmasına sebep oldu²⁴. Bunlar saray teşkilâtının bütün kademelerinde en mühim yerleri tuttuktan başka, merkezde ve eyaletlerde askerî teşkilâtın bellibaşlı mevkilerine de tayin ediliyorlardı. Ekseriyeti itibarıyla Rumlardan ve Kıpçak asıllı gayrimüslim Türklerden ibaret olup²⁵, aralarında Kazvinli, Deylemli, Frenk, Gürcü ve Rusların

²² Anadolu Selçuklularının Teşkilâtı-bilhassa askerî teşkilât- için, Nizâmü'l-mülk'ün *Siyâsetnâme*'sinin büyük bir ehemmiyeti vardır. Prof. Köprülü bu hususu gayet açık bir şekilde ortaya koymuştur (bk. *Bizans Müesseseleri*., s.242-4). Kat'î olarak izahı yapılmıyan bazı hususlar (Cl. Cahen, adıgeçen yazı, s. 353) *Siyâsetnâme*'nin bu devletin teşkilâtı bakımından haiz olduğu ehemmiyeti azaltmaz.

²³ Köprülü, aynı yazı, s. 244 not, 248.

²⁴ Bk. aş., ayrıca bk. Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 85, 111.

²⁵ O.Turan, *Selçuk Devri Vakfiyeleri* I, Belleten, sayı 43,s. 113-116; aynı seri, II, Belleten, sayı 45, s. 18-21.

bulunduğu²⁶, -Türk terbiyesi altında yetişmiş olan- bu köle devlet adamlarından mâdâ, şu veya bu şekilde Selçuklu hizmetine girmiş olan müslim ve gayrimüslimler de, sivil teşkilâtta olduğu gibi, askerî teşkilâtta da mevki kazanıyorlardı²⁷.

Böyle çeşitli menşelere, mesleklere ve hatta farklı dinlere sahip ümerâ ve ricâl arasında, devletin asıl bânileri ve hanedan azasının soydaşları olan eski Türk beyleri artık bir ekalliyet teşkil ediyordu. Çünkü merkezî idare otoritesinin idamesi ve saltanat müessesesinin emniyeti bakımından, hükümdar ile aynı kanı taşıyan ve irsî aşiret asaletine sahip bulunan bu insanlar, her şeylerini hükümdara borçlu olan kölelere nisbeten çok daha tehlikeli idiler.

Merkezî idarenin prensipleri, esasen Türklerin henüz yerleşik hayata geçmemiş olan kısmının yaşama şartları için tam bir tezat teşkil ediyordu. Bu şartlarda yaşayanlar, devamlı bir iğtişâşa sebep olduklarından²⁸, merkezden mümkün merteye uzaklara ve yerleşik hayat yaşayan bölgeler dışına, hususiyle Hıristiyan hudut mntıklarına (*uçlar*) sevk edilmişlerdir. Buralarda, kendi aralarından merkezce tayin edilen *uç bey*'nin idaresi altında yarı müstakil bir statüye sahip olarak, yine kendi aşiretleri üzerinde hüküm süren Türkmen beyleri aynı askerî nizamı muhafaza ediyorlardı²⁹.

Türkmen reisleri dışında kalan Türk ümerâsı ise, kuvvetli İran kültürü ile kaynaşmış ve merkezî idarenin şartlarına intibak etmiş olmakla beraber, anlaşıldığına göre, bu gayrimütecanis devlet erkânı ve aristokrasi topluluğu karşısında, eski an'aneleri muhafaza için şuurulu bir mukavemet gösteriyorlardı. Hakimiyet telâkkisinde ve teşkilâtta devamlı surette cârî olduğunu gördüğümüz Türk hususiyetleri başka türlü yaşıyamazdı³⁰.

İdare kadrolarındaki Türk unsurunun muhafazakâr tutumu, en başta, sivil makamlara hakim bulunan, hatta bazan askerî mevkiler de işgal eden İranlı unsura ve sureti umumiyede onların sebep olduğu medenî tesirlere karşı olmak icap eder. Buna mukabil, muhtelif

²⁶ İbn-i Bibî, Tıpkıbasım, s. 216; ayrıca bk. Köprülü, aynı yazı, s. 243; Uzunçarşılı, *Medhal*, s. 110.

²⁷ Bk. aş.

²⁸ Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, s. 47.

²⁹ Aynı eser, S. 74.

³⁰ Bu husus için ayrıca bk. Z.V. Togan, adigeçen eser, s. 209.

menşe, meslek ve inanç sahibi olan zümrelerin herbiri, imkân nisbetinde kendi maddi ve manevi nüfûzunu müessir kılmak için, açık veya gizli bir surette, mutlaka bir faaliyet gösteriyordu. Fakat, hakim İran ve Türk medenî tesirleri, öteki zümrelerin, ekseriyetle İran ve Türk unsurunun etrafında toplanmasına âmil oluyordu.

Öte yandan, merkezî rejim tarafından uçlar'a uzaklaştırılmış bulunan ve hep eski nizamın avdetini arzulayan Türkmen beyleri de, saltanat makamı veya merkezî idare ile ilgili olan hadiseleri daima alâka ile takip ediyor ve maiyetlerinde bulunan mühim aşiret kuvvetleri sayesinde, bunlara müessir oluyorlardı³¹. Bizi ilgilendiren müteaddit hadiselerde, bazan uç ümerâsını, bazan gulâmlıktan yetişme ümerâyı, bazan merkezî idare kadrolarında bulunan Türk ümerâsını, bazan İranlı unsuru, yalnız veya biri diğeri ile ittifak halinde olarak, sahnede görüyoruz. Umumiyetle bu gibi birleşmeler uzun müddet devam etmemekte ve çoğu zaman birkaç kişinin, hatta, yukarıda temas ettiğimiz gibi, tek bir kişinin tahakkümü şekline münceer olmaktadır. Yine işaret ettiğimiz vechile, böyle kimseler icabında hükümdara da tagallüp edebilmektedirler. Çünkü bu ümerâ ve ricâl, maiyetlerinde bunu temin edecek bir silâhlı kuvvete sahip idiler. Muhtelit bir ordunun kurulmasını ve merkezde hükümdarın muhafazası için gulâmlardan mürekkep bir "hassa kıtasının" teşkilini ilzam eden askerî rejim, vâsilikle vilâyetlerde bulunan şehzade ve bütün merkez ve eyâlet ricâlî için de, aynı tarzda bir maiyet kuvvetine malik olmayı tecviz, hatta kuvvetle tavsiye ediyordu³². Zengin ikta gelirlerine yahut türlü şekillerde büyük servetlere sahip olan merkez ve eyâlet ekâbiri, bu sayede gayet mutantan bir hayat yaşamak imkânını buldukları gibi, şahsî hizmetlerinde, gulâmlardan ve ücretli askerlerden mürekkep bir muhafız kuvveti de besliyebiliyorlardı. Bir emirin maiyetindeki muhafız kuvveti bazan hükümdarın hassa kıtası ile boy ölçüşecek derecede bir yekûna balığ olabilmekteydi. Bunda, devrin debdebeli ve ihtişamlı hayatına ayak uydurma temayülünün payı bulunmakla

³¹ XIII. yüzyılın ilk yarısında bir ara, saltanat mücadelelerinde rol aldığını gördüğümüz uç beyleri ile merkez idarecileri arasında bir ahenk mevcut olmuştur. Merkezî idarenin en kuvvetli olduğu sıralarda ise, uçların, merkezle ilgili meselelere müdahale ettiklerine pek rastlamıyoruz. Fakat, idarenin zayıflama emareleri gösterdiği zamandan itibaren, uç beyleri saltanat mücadelelerinde yine seslerini duyurmağa başlamışlar ve inkıraz devri hadiselerinde ise en mühim âmilî teşkil etmişlerdir.

³² Köprülü, *Bizans Müesseseleri*., s. 224-5.

beraber, asıl, devlet idaresinde nüfuz icra etmek ve herhangi bir tehlike vukûunda hayat ve mevkilerini emniyet altına almak düşüncesinin hakim olduğu muhakkaktır³³.

Muazzam servetlerine ve kalabalık maiyet kuvvetlerine dayanarak birbirlerine karşı nüfuz mücadelesi yapan ümerâ ve ricâl arasında, âilevî ve sıhrî münasebetler de çok ehemmiyetli bir faktör teşkil etmekte idi. Resmi devlet kadrolarında, hukuken değilse bile, teâmül halinde bir irsî intikal şeklinin câri olduğu görülmektedir³⁴. Bu keyfiyet, aynı zamanda idare mekanizmasında fiilen bir âileler hakimiyetinin mevcut bulunduğu delâlet eder. Yukarıda izah edilen şartlar muvacehesinde, makam sahiplerinin, mevkilerini kuvvetlendirmek için ellerinden geldiği kadar kendi akraba, hısım ve taraftarlarını mühim noktalara yerleştirmek hususunda bir gayret sarfetmiş olmalarını en tabii bir vakia olarak kabul etmek lâzımdır. Nitekim, elimizde belli bir âilenin müteaddit azası (baba, oğul, kardeş, v.s.) tarafından aynı zamanda bir kaç mühim mevkiin birden işgal edildiğine dair misaller bulunduğu gibi, yine, muayyen bir âileye mensup muhtelif kimselerin, başka başka devirlerde, çeşitli yüksek mevkiler tuttuklarını gösteren misaller de pek çoktur. Ayrıca, âileler arasında vukua gelen sıhrî bağlar, bazan doğrudan doğruya devlet idaresine müessir olacak derecede ehemmiyetli neticeler tevhit edebilmektedir. Böyle akrabalıkların, icabında, iki yüksek makam sahibi kimse arasında, kendilerine karşı diğer erkânın haset ve korku hislerini celbedecek kadar kuvvetli ve tehlikeli ittifaklara sebep olduğunu biliyoruz³⁵.

Devlet erkânı arasındaki nüfuz mücadelesi, ekseriya bir veya birkaç müstebit ile, onun karşısında birleşmiş bir kindarlar gurubu yaratmakta idi. Bu yüzden mücadeleler, icabında münferit, icabında toplu olarak, pek çok insanın yok edilmesine müncer olurdu. Bu kabil

³³ Aynı yazı, s. 245-6.

³⁴ Bk. Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*, s. 60-1.

³⁵ Meselâ II. İzzü'd-dîn Keykâvus'un cülüsünden sonra başhyan buhranlı devrin ilk kurbanları olan Beylerbeyi Şemsü'd-dîn Has Oğuz ile Atabey Esedü'd-dîn Ruzbe arasında, birinci zatın, kızını ötekinin hemşirezadesine vermesiyle hasil olan sıhrî münasebet ve bu münasebet dolayısı ile iki taraf beyninde doğan yaklaşma ve anlaşma, bu iki zatın devlet işlerindeki nüfuzlarının büyük ölçüde artmasına sebep olduğu için, başta Emîr-i Dâd Nusret ile Pervâne Fahrü'd-dîn Ebûbekir olmak üzere, vezir ve diğer ricâl korkuya kapılmış ve hep beraber bir komplo hazırlayarak, ikisini de katletmişlerdir (İbn-i Bibî, *Tıpkıbasım*, s. 550-7; Houtsma, s. 251-5).

tasfiye hareketlerinde kurbanlar umumiyetle hile ile ortadan kaldırılırdı. Bunun için ince entrikalar çevrilir, karışık fesatlar tertiplenir ve icap eden bütün tedbirler alınır. Böyle bir kimse, duruma göre, ya cebren, veya, kendisine bilhassa itminân hissi uyandıracak şekilde hareket etmek suretiyle, yalnız ve silâhsız olarak bir yere celbedilir, veyahut da herhangi bir yerde tuzağa düşürülürdü. Bunun için çeşitli vesilelerden istifade edilirdi. Bir ziyafet sofrası, bir içki meclisi, bir ziyaret, resmî bir kabul, yahut bir gaflet ânı; velhasıl ele geçirilen müsait her türlü fırsattan faydalanmak kabildi. Bu gibi katil hadiselerinde, zehirlemekten boğmaya, parçalamaya, hatta taşlamaya (*recm*) kadar, her türlü şeklin tatbik edildiği ve vasıta olarak, resmî saray muhafızlarından “*fityân*”³⁶ zümresine, hatta “*rünûd*”³⁷ makulesine kadar her çeşit kuvvetten istifade edildiği görülmektedir. Her ne şekilde olursa olsun, ortadan kaldırılması istenen kimsenin suhuletle yok edilmesi esastı. Çünkü, emrinde bulunan silâhlı kuvvetlerle ve taraftarlarıyla, bir emir cidden büyük bir güce sahipti. Onun hakkında alınan bir katil veya hapis kararı yalnız kendi şahsını değil, fakat bütün ailesini, maiyeti halkını ve hatta akraba ve taallukatını ilgilendirdiği için, bunların hepsi de efendilerinin mevkiini ve hayatını korumak hususunda en büyük gayreti göstermeğe mecbur idiler. Filhakika, ümerâ ve ricâlden biri katil yahut hapsedildiği zaman, onun şahsına ait olan canlı ve cansız her şeye el konduğu gibi, ayrıca, onunla ilgisi bulunan herkesi içine alacak kadar geniş bir çevre dahilinde takibât icra edilirdi. Mahkûmun şahsi emlâki “*mîrî*” addedilerek, hazineye devredilir, yahut, bazı hallerde yağmalanırdı; ailesine ve maiyetine mensup kimseler ya katil, yahut hapsedilir, veyahut da, en hafifinden, herşeyi elinden alınmış olarak kendi haline bırakılırdı; kadınlar ve küçük çocuklar tıpkı eşya gibi yağmaya tabi tutulurdu; taraftarları ise mevkilerinden uzaklaştırılırdı. Hulâsa, nüfuzlu bir zatın tasfiyesi, onun mensup bulunduğu bütün bir ocağın sönmesi ve onunla ilgili pek çok insanın mahvolması demektir. Halbuki bununla, mahkûmun muhalifleri, hem idarî hem de maddî bakımdan avantaj temin etmiş oluyorlardı. Çünkü bunlar, böyle bir icraat sonunda, yalnız bir siyasî rakipten kurtulmuş olmakla kalmıyor, icabında, onun yağmaya terkedilen hânesinden canlı veya cansız bir ganimete, yahut, boşalan iktайдan

³⁶ Meselâ bk. İbn-i Bibî, Tıpkıbasım, s. 585; Houtsma, s. 265. Ayrıca, O. Turan, aynı yazı, s. 32.

³⁷ Bk. İbn-i Bibî, Tıpkıbasım, s. 553; Houtsma, s. 253.

bir parçaya konuyorlardı. Bizzat hükümdar ise, -tasfiye hareketinin doğrudan doğruya kendi arzu ve iradesi altında cereyan etmiş olması halinde - bir suçlunun, ya da bir mütegalibenin bertaraf edilmesi gibi, emniyete müteallik bir başarı elde etmiş olmaktan dolayı memnun oluyor, ayrıca da, hazinesine mühim bir meblâğ girdiği için, maddî bakımdan tatmin edilmiş bulunuyordu. Gizli ve karışık tertiplerle birçok kimsenin, birden, veya türlü türlü vesilelerle, teker teker yok edilmesi neticesinde, hazineye aktarılan mal bazan pek mühim yekûnlar teşkil etmekteydi.

İdare mekanizmasının bünyesinde zuhur eden buhranlardan sonra, herhangi bir başka meselenin patlak vermesine kadar geçen devreler zarfında, çeşitli makam sahiplerinin ve zümrelerin birbirleriyle münasebetlerini açık olarak gösteren bir tafsilât bulunmasa dahi, izah edilen şu şartlar muvacehesinde, bizzat sultana ve etrafındaki kimselerden her birine nasıl bir haletiruhiyenin hâkim bulunabileceğini ve bu insanların tutacakları yolların neler olabileceğini tahmin hususunda fazla müşkilât çekilmez: Bir defa, geçmişe ait tecrübelerin idare mekanizmasında makam işgal eden herkesi istikbal hususunda müteyakkız ve tedbirli bulunmanın lüzumuna inandırmış olması icabeder. Çünkü bu kimseler, istikbalde kendilerini ne gibi şartların beklediğini kati olarak bilemeseler bile, günün birinde saltanat makamında bir tebeddül vukubulacağını ve hiç olmazsa o münasebetle statülerinin değişikliğe uğrayabileceğini hesaplamak durumundadırlar. Herhangibir hadiseden sonra, hükümdar dahil, bütün devlet erkânını içine alan merkezî idare kadrosu için, yeni durumun icaplarına uygun bir faaliyet ve icraât safhası başlayacak ve karşılıklı münasebetlerde, geçen hadisenin çeşitli zümreler ve şahıslar arasındaki kuvvet muvazenesinde yaptığı değişiklikler nisbetinde inkişaf olacaktır. Geçen hadise meselâ bir taht mücadelesi ve bir cülûs meselesi ise, mücadeleyi kazanan gurup, sahip olduğu avantajdan, herşeyden önce, idarî inisiyatifi mümkün olduğu kadar uzun zaman elde tutmak hususunda faydalanmak istiyecektir. Bu guruba dahil kimseler, yeni sultan nezdinde sahip oldukları prestiji, mevkilerini ve istikballerini teminat altına almak uğrunda kullanacaklardır. Muhalif tarafta bulunmuş olanlar ise, ya sonuna kadar mücadeleye devam edecek, ya diğerlerine itaat ederek onların safına katılacak, ya da, üçüncü bir ihtimal olarak, sahnedan çekilip kendilerini unutturmaya çalışacaklardır. Böyle bir durumda, devlet erkânına karşı sultanın tutumu, başlangıçta, her halde, tahtı elde etmesi hususunda kendini desteklemiş veya muhalefet etmiş olmalarına göre, her biri için beslediği hissiyata uygun bir

istikamet takip edecektir. Bu, belki de, taltif veya tenkil şeklinde bir icraatla fiiliyata dökülecektir. Muhaliflerin temizlenmesi yahut sindirilmesi işi başarıldıktan sonra, bu defa, iktidardaki şahıslar ve zümreler birbirleriyle karşı karşıya kalacaklardır. İşte bu ahvalde, mutlaka en yüksek makam sahipleri değil, fakat yeni sultanın iktidara gelmesinde kim veya kimler en fazla rol oynamış ise, onlar, hükümdarın üzerinde müessir olmak hususunda da en ön safı işgal edecektir.

Devlet erkânı arasındaki iktidar mücadeleleri, işaret etmiş olduğumuz gibi, bir zümre, hatta bir şahıs tahakkümüne kadar varan inkişaf lar göstermeğe çok mütemayildir. Zira herkese ayrı ayrı hakim olan istikbal endişesi ve iktidar hırsı, ittifak halindeki kimseleri kolayca guruplaşmaya, hatta fert fert ayrılarak müstakil kalma arzuları beslemeye sevkeder. Guruplar veya şahıslardan herbiri, en kuvvetli olmak için bütün maddî ve manevî imkânları kendi eline geçirmeğe ve yok olmamak için karşısındakini yok etmeğe çalışacaktır.

Ancak bütün bu inkişaf lar, cülûstan sonra muayyen bir noktadan itibaren, tamamen, sultan olan kimsenin şahsiyetine ve göstereceği dirayete bağlıdır. Şayet sultan akıllı ve cesur bir insan ise, muayyen bir zamandan sonra, tahta çıkma hadisesinin bütün pürüzlerini gidererek, sükûnu tesis etmesi ve dizginleri kendi eline alması mümkündür. Sultan devlet erkânı üzerinde kuvvetle hakim olmayı başardığı taktirde -herhengi bir ârizî hadise zuhur etmezse- saltanatının sonuna kadar tam bir istiklâl ile hüküm sürebilir. Fakat, eğer sultan bu kabiliyeti gösteremez ve devlet erkânının teferrüd ve istiklâl temayüllerine mani olamaz ise, ya günün birinde bir kukla haline gelecek kadar acz içine düşecek, ya da, mücadelenin galibi ile sonunda doğrudan doğruya ve açıkça kendisi karşı karşıya kalacaktır. Aksine, sultan, devlet üzerinde kendi hakimiyetini kayıtsız şartsız bir şekilde kurmuş, fakat, devlet erkânına karşı, aralarında bir zümreyi veya belli şahısları tutmak, diğerlerine farklı muamele yapmak gibi bir davranışta bulunmuş olursa, bu defa da bizzat kendisi guruplaşma ve teferrüde zemin hazırlamış olur. Bu gibi hallerde, ümerâ ve ricâl arasında yayılan emniyetsizlik havası, sultan aleyhinde, gizli gizli şikâyetlerden başlayarak, anlaşmalara, hatta fesat tertiplerine kadar varan vahim inkişaf lara sebebiyet verebilir.

*
* *

Buraya kadar vermiş olduğumuz izahattan maksat, başta da ifade ettiğimiz gibi, Anadolu Selçuklu Devletinin inhitatını anlayabilmek için, bu hadisede mühim bir faktör olarak rol oynadığına inandığımız, idare mekanizmasıyla ilgili bazı bünyevî hususiyetleri umumî

bir şekilde göstermekten ibarettir. Mükemmel olmaktan ve bütün hükümlerde kat'i bir isabet bulunduğu iddiasından uzak olan bu açıklama, şayet Anadolu Selçukluları idare mekanizmasının hukukî ve fiilî bakımından ne gibi kuvvet ve zaaf unsurlarına sahip olduğu hakkında az çok bir fikir verebilirse kendimizi gayemize vasıl olmuş sayacağız.

*
* * *

Giriş olarak arzetmiş bulunduğumuz umumî mülâhazalardan sonra, şimdi doğrudan doğruya mevzuumuzla ilgili tarihi vukuâtın izahına geçebiliriz. Ancak üzerinde durduğumuz mevzû in hitat meselesi olduğu için, inhitata âmil olan nihaî buhrana gelinceye kadar, çeşitli münasebetlerle vukûuna şahit olduğumuz hadiselerle de, yukarıda işaret etmiş bulunduğumuz gibi, bu nihaî buhranın daha evvelki zamanlara ait örneklerle mukayese ve ikmalini mümkün kılmak, yani meselenin kronolojik ve, bir dereceye kadar jenetik bir izahını yapabilmiş olmak için, bir nazar atfetmek icabedecektir.

Yukarıda, XII. yüzyıl sonlarından itibaren Anadolu Selçuklu Devletinin bünyesinde görülmeğe başlıyan umumî inkişaflardan bahsederken, bunun, devlet teşkilâtı ve idare sahasında Büyük Selçuklu İmparatorluğu esasına dayanan, İran karakterli bir İslâmî sistemin vücuda gelmesi şeklinde tecelli ettiğini söylemiştik. Bununla beraber, yine tıpkı Büyük Selçuklu İmparatorluğu teşkilâtında olduğu gibi, burada da, menşeden kalma birtakım âdet ve an'anelerin şu veya bu şekilde yaşamaya devam ettiğini ve bu cümleden olarak, bilhassa, -göçebe Türk cemiyetlerinde, hususî hukuk kaidelerinin amme hukuku sahasına intikalinin bir tecellisi olan "devlet hükümdar âilesinin müşterek mahdır" formülünden ibaret- eski Türk hâkimiyet telâkkisi üzerinde durmuştuk... Anadolu Selçuklularında bu telâkkinin tesirleri, gerçekten, "bütün bir hâkimiyet sahasının hükümdar tarafından, belli bir tâbiyet statüsü içinde, hanedan azasına eyâletler halinde tevcih edilmesi" şeklinde açıkça görülür. XIII. yüzyıla kadar devam eden bu tatbikat, bu yüzyılın başlaması ile beraber, yerini merkeziyetçi bir rejimin teessüsüne esas olacak teşebbüslere terk ederek, ortadan kalkarsa da, aynı an'ane, saltanat veraseti meselesinde nâzım rolü oynamak suretiyle, tesirini ve değerini yine de daima muhafaza eder.

Selçuklu sultanları, daha başlangıçtan itibaren, Anadolu Türk birliğini tesis etmeğe çalışırken, muhakkak ki, aynı zamanda mustakar bir idare vücuda getirmek için de gayret sarfetmişlerdir. Fakat, XIII. yüzyıl başında ulaşılan noktaya kadar, devlet, hayatının yarısını tamamlamıştır. Tarihî vukuâtın mütalâasından anlaşıldığına göre, İslâm müesseselerinin kurulmuş olmasına ve İslâm medenî an'anelerinin tesir ve telkinlerinin kâfi derecede yaygın bulunmasına rağmen, böyle bir tekâmülün idraki, ancak, fiilen yaşanmış acı tecrübelerle dolu bir hadiseler silsilesinden sonra mümkün olmuştur.

Moğol tahakkümü altına düşmeden evvel, Anadolu toprakları üzerinde, mevzuubahis Türk hâkimiyet telâkkisine uygun olarak yapılan son icraat, XII. yüzyılın sonlarına doğru vukûbulmuştur. Bu yüzyılın en büyük Anadolu Selçuklu Sultanı olan ve Haçlıların zuhurundan beri bu kıtada ilk defa hakkıyla bir Türk birliği kurmağı başarmış bulunan II. Kılıç Arslan (1155-1192), ölümünden bir müddet önce (takriben 1185-1188 yılları arasında), idaresi altındaki toprakları, -umumiyetle *taksim* veya *üleştirme* terimi ile ifade edildiği üzere³⁸- mülkiyeti ve hâkimiyet hakları doğrudan doğruya idarecisine ait o n b i r ülke halinde, aynı sayıdaki varislerine tevcih etmiştir³⁹.

³⁸ Bk.P.Witteck, *Von der byzantinischen zur türkischen Toponymie*, Byzantion X, 1935, s. 12, 15; O.Turan, *Kılıç Arslan II*, İA, c. VI, s. 696; Halil Edhem, *Kayseriyye Şehri*, İstanbul 1334, s. 2; Cl. Cahen, *Selçukides, Turcomans et Allemands au tempes de la troisième Croisade*, WZKDM, Festschrift Herbert W. Duda, 1960, 56. band, s. 24; F. Köprülü, *Anadolu Türk Medeniyeti*, M. T. M., V, s. 192, 211; H. İnalçık, adıgeçen yazı, s. 17-8; Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Girişi*, s.201.

³⁹ Bu mesele ve bununla ilgili olaylar için, yukardaki notta zikredilen ilk dört etüd en mühim çalışmaları teşkil eder. Kaynaklarda verilen bilgilerde, Kılıç Arslan'ın varislerinin sayısı, büyüklük küçüklük ve hatta karabet durumları birbirinden az veya çok farklarla, bazan da eksik ve mübhem bir şekilde gösterildiği için, araştırmaların bu hususlarda vardıkları neticeler de farklı olmuştur. Şehzadelerin sayıları, umumiyetle, İbn-i Bibî tarafından verilen listedekine (Lugal-Erzi, I, s. 30; Houtsma, s.5) uygun şekilde, "onbir" olarak kabul edilmektedir (diğer kaynakların verdikleri isim listelerini ve bunların, ilgili numizmatik ve epigrafik delillerle de teyid edilmek suretiyle, toplu olarak, İbn-i Bibî'nin listesi ile mukayesesini görmek için bk. Wittek, adı geçen yazı, Byzantion X, s.14-6; *Kayseriyye Şehri*, s. 2n3). Fakat aynı kaynağın, şehzadelerin hepsini Kılıç Arslan'ın oğlu ve Tokat Meliki Rüknu'd-dîn Süleyman'ı da onların en büyüğü olarak gösteren kaydı, diğer kaynakların değişik rivayetleri muvacehesinde, üzerinde münakaşa etmeden benimsemek kolay değildir. Suriyeli Mihail (Chronique, Fr. trc. Chabot, Paris 1905, cilt III, s. 405, 410) ve İbnü'l-Esir, (Mısır tabı, H. 1301, c. XII, s. 42) gibi çağdaş yabancı kaynaklara göre, Kılıç Arslan'ın en büyük oğlu, Sivas ve Aksaray Meliki olan Kutbü'd-dîn Melikşâh'dır. Yerli kaynağın ifadesine daha fazla kıymet atfeden Halil Edhem, Rüknu'd-dîn

Araştırmacılar, uzun seneler boyunca en müşkil şartlar altında yapılan mücadelelerden ve fütuhattan sonra kurulmuş olan birliğin, bizzat kurucusunun eli ile, devletin varlığını tehlikeye düşürecek bir şekilde parçalanması olarak görülen bu icraatın izahını yapabilmek için, çeşit çeşit sebepler aramışlardır. Bunlar arasında, meselâ P. Wittek, bir müddet önce fethedilmiş bulunan Dânişmendli ülkelerinin eski istiklâllerini elde etmek için göstermiş oldukları gayretin, Selçuklu topraklarının taksiminde âmil teşkil ettiğini ileri sürmüştür⁴⁰. Onun izahına göre, kuvvetli Türkmen hususiyetlerine sahip bulunan Dânişmendliler, bir siyasî teşekkül halinde yaşarken, hanedana mensup müteaddit kimseler tarafından büyük mülkler halinde idare edilen bütün bu bölgeler, Selçukluların hakimiyetine geçince, eski istiklâllerini, bu defa, buralara vâli olarak tayin edilmiş Selçuk şehzadelerinin idaresinde, yeniden elde etmeğe çalışmışlardır⁴¹. Wittek'in mütalâasından çıkan netice, bu icraatın, doğrudan doğruya Selçuk Devletinin kendi bünyesine müteallik bir sebebe dayanmaktan ziyade, devletin içine yeni girmiş bir unsurun zorlayıcı tesirine tâbi olarak vücut bulmuş olmasıdır. O. Turan ise, yine hadisede birtakım zorlayıcı tesirlere yer vermekte, fakat bunu, daha ziyade, Sultanın şahsî durumu ile ve hanedan ile ilgili dahili hususlar içinde aramaktadır. Müellifin kanaatine nazaran, çok ihtiyar ve hasta olan, bu sebepten artık devlet işlerinde gerektiği gibi faaliyet gösteremiyen Kılıç Arslan, her biri saltanatı kendi hesabına temin etmek arzusu ile yanan onbir oğlunun ihtiraslarını tatmin etmiş olmak ve hayatının son günlerini sükûnetle geçirmek düşüncesi ile, babası I. Mes'ud'un da yapmış olduğu bir icraata başvurmuştur⁴². Nihayet, bu mevzua en son olarak temas etmiş olan Cl. Cahen, meseleyi, yukarıdaki âlimlerin fikirlerini

Süleyman'ı en büyük kardeş olarak kabul ederken (aynı eser, s. 10n3), O. Turan (aynı yer) ve Cl. Cahen (adigeçen yazı, s.25) bu ikinci rivayeti tercih etmektedirler. Kanaatımızca, Rüknü'd-dîn Süleyman, ağabeyisi Kutbü'd-dîn Melikşah'ın ölümünden sonra, geri kalanların en büyüğü olduğu ve bu sıfatla saltanat davasına atılmış bulunduğu için, *ekber-i evlâd* olarak şöhret yapmıştır. Buna mukabil, bütün kaynaklar Uluborlu Meliki Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in en küçük kardeş olduğu hususunda müttetikler. İbn-i Bibi Kılıç Arslan'ın vârislerinin hepsini kendisinin oğlu olarak kaydetmektedir. Ona ittiba eden Wittek, O. Turan ve Halil Edhem gibi tetkikçilere mukabil, diğer rivayetlere kıymet veren Cl. Cahen, şehzadelerden birini Kılıç Arslan'ın kardeşi, bir diğerini de yeğeni olarak işaret etmektedir (gösterilen yerler).

⁴⁰ Byzantion, X, s.34.

⁴¹ *The Rise of the Ottoman Empire*, s.25.

⁴² Aynı madde, s. 688, 696.

de ihtiva eden birkaç sual halinde ortaya koymakla beraber, bu suallerin eldeki kaynakların durumu muvacehesinde cevapsız kalmaya mahkûm olduklarını peşinen kabul ederek, fazla bir tefsire girişmemektedir.⁴³

Kanaatımızca, şimdiki halde bu meseleyi kat'i bir cevapla halletmek imkânından mahrum bulunduğumuzu kabul edip, kendimizi neticesiz tefsire zorlamamak, gerçekten en akla yakın hareket tarzı olacaktır. Ancak, yine kat'i birşey söyleyememekle beraber, hadisede bir takım zorlayıcı faktörlerin rolü bulunduğunu düşünmekte, herhalde büyük bir isabet vardır. Çünkü, hakikaten bu sırada Kılıç Arslan'ın, şahsi otoritesini dilediği gibi kullanmak insiyatifinden mahrum bulunduğunu gösteren emareler yok değildir. Otuz sekiz yıllık uzun saltanatı boyunca, hayatı içeriye ve dışarıya karşı mücadele etmekle geçen bir hükümdarın, siyasî birliğin ve sükûnun tam olarak teessüs ettiği bir anda, kendi arzu ve ihtiyarı ile böyle bir icraatta bulunabileceğini düşünmek biraz güçtür. Sonra, kendi cülûsu sırasında aynı icraatın neticelerini bizzat görüp yaşamış olduğu için ⁴⁴, çıkabilecek tehlikeleri hesap etmemiş olamazdı... Fakat, her nasıl olursa olsun, şu muhakkak ki, nihayet bir Türk Devleti olan Anadolu Selçuklu Devleti için bu hadisenin fazla orijinal bir tarafı yoktur. XII. yüzyıl sonunda yapılmış olan bu icraatta biz, ancak, devletin bünyesine uygun eski bir âdete tatbikatta yer verilmesi suretiyle, teâmüle el'an riayet edilmekte olduğu hakikatını görmekteyiz. Bu noktadan bakıldığında zaman, hadisenin, gayritabiilik değil, bilakis bir nevi meşruiyet ifade eden bir izahı olabilir.

Bu icraatın yapılmasından sonra, Anadolu Selçuklu arazisi üzerinde meydana gelmiş olan duruma kuşbakışı bir göz atalım: Göreceğimiz manzara, biri Sultanın bizzat kendi ikametine ayırmış olduğu payitaht (Konya) ile ona tâbi olan civar bölgeyi içine alan, *metbu*; onbir tanesi de, diğer büyük şehirlerde *melik* unvanı ile hüküm süren şehzadelere ait olmak üzere, *tâbi*, ceman oniki devletten müteşekkil bir manzûmedir. Şayet nazarlarımızı

⁴³ Adıgeçen yazı, s. 24. Mamafih müellif, daha sonra çıkan, Pennsylvania History of Crusades'deki mezkûr yazısında, aşağı-yukarı O. Turan'ın ifade ettiğine benzeyen bir ihtimali benimsemiş gibi görünmektedir (s. 680).

⁴⁴ Bk. B. Lehmann, *Die Nachrichten des Niketas Choniates, Georgios Akropolites und Pachymeres über die Selçuken in der Zeit von 1180 bis 1280 n. Chr.*, Leipzig 1939, s. 41; ayrıca bk. not 42 de gösterilen, yer.

biraz daha yakından tevcih etmek istersek, İbn-i Bîbî'nin verdiği birkaç satırlık malûmat bize, bu manzumenin başı ile öteki unsurları arasındaki hukukî ve fiilî statünün mahiyetini anlamakta bir dereceye kadar yardım edebilir. Bu malûmattan anlaşıldığına göre, meliklerin herbiri mülkiyet hakları ve geliri tamamen kendine ait bulunan bir eyalette hüküm sürüyor ve her yıl bir defa babalarının huzuruna gelmek suretiyle kendisine olan itaatlarını ifade ve teyit ediyorlardı⁴⁵. Meliklerin bizzat kendi adlarını taşıyan paralar bastırılmış ve kitabeler yazdırmış olduklarına,⁴⁶ birbirleriyle ve civardaki devletlerle serbestçe askerî ve siyasî münasebetlere girişmiş bulduklarına⁴⁷ dair malûmatı da buna ilâve edersek, durum daha vâzih bir şekilde göz önüne serilmiş olur. Mevcut materyalden çıkan bu neticelerden sonra, tablonun eksiklerini tamamlamak bizim için hiç de güç bir iş olmayacaktır: Şüphesiz, her melik, tam bir istiklâl içinde hüküm sürdüğü kendi merkezinde, biraz daha küçük çapta olmakla beraber, tıpkı payitahttaki gibi bir teşkilâta, maiyetinde, yine aynı payitahttakine benzer bir askerî ve sivil idare kadrosuna, kendi statüsüne uygun olan muayyen hakimiyet alâmetlerine⁴⁸ ve unvanlara malikti; ve buna mukabil, hutbede sultanın adını kendisinininkinden önce zikretmek ve gerektiği zaman emrindeki kuvvet ile onun ordusuna iltihak etmek veya istediği askerî yardımı göndermek⁴⁹ gibi mükellefiyetler taşıyordu⁵⁰. Bu andaki Selçuklu Türkiyesini, meselâ bir asır önceki Büyük Selçuklu İmparatorluğu manzumesi ile karşılaştıracak olursak, iki siyasî teşekkülün vüs'at bakımından arzettikleri büyük nisbetsizliğe rağmen, bünye itibarıyla hemen hemen onun bir benzeri karşısında bulunduğumuzu görürüz. Yukarıda tarif edilen statü ile, bu İmpara-

⁴⁵ Lugal-Erzi, I, s. 30-1,57.

⁴⁶ Bu husus için bk. Byzantion, X, s. 15; *Kayseriyye Şehri*, s. 1-2,8-11, 12-16. Melikler sadece mahalli tedavül kıymetini haiz bulunan *bakır* paralar bastırabilmişlerdir (Ahmed Tevhid, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, İstanbul 1321, s. 118-124; İsmail Galib, *Takvim-i Meskûkât-ı Selçukîyye*, İstanbul 1309, s.9-14).

⁴⁷ Bk. O.Turan, aynı yer. s. 696-7.

⁴⁸ İbn-i Bîbî bir yerde Melik Rüknü'd-dîn Süleyman'a ait "çert" den bahsediyor: در خدمت رکاب همایون و ظلال چتر جهانگیرش بمحروسه قونیہ رسیدند (Lugal-Erzi, s.45).

⁴⁹ Cl. Cahen İbn-i Bîbî'nin, "her yıl bir defa babalarının huzuruna gelirlerdi" (Lugal-Erzi, s.31) şeklindeki ifadesini, "kıtalarını her yıl bir defa ona göndermek zorunda idiler" tarzında tefsir ediyor (*Selğukides, Turcomans et Allemands*, s.25).

⁵⁰ Bu hususta daha tafsilath bilgi almak için bk. O.Turan, aynı yer.

torluğun başı olan Büyük Sultan (*Sultanü'l-âzam*) ile aynı hanedana mensup diğer hükümdarlar (*Sultanlar* ve *Melikler*) arasındaki karşılıklı münasebetleri tayin eden şartlar, -teferruata ve şekle müteallik bazı hususlar dışında- esas itibariyle birbirinden farksızdır⁵¹. Binaenaleyh, XII. yüzyıl sonlarındaki Anadolu'da aşağı yukarı aynı statüyü yaratan bir icraat için, -devrin kaynakları dahil- bütün müellifler tarafından istimal edilen "taksim" terimi, ancak, Anadolu Selçuklu Devletine örnek teşkil etmiş olan Büyük Selçuku İmparatorluğunda, veya daha evvel Karahanlılar'da, daha sonra Eyyubiler Devletinde olduğu gibi, hanedan'ın bütün mensuplarının, hisselerine ayrılmış muayyen arazi parçalarını tasarruf etmek suretiyle, an'nenin kendilerine tanımış bulunduğu "müşterek hakimiyet hakkını" fiilen kullanmış olmaları manasına alındığı nisbette isabetlidir; yoksa, nazari ve hukuki bakımdan, Anadolu Selçuklu Devleti yine muayyen bir s i y a s î b ü t ü n teşkil etmektedir.

Kılıç Arslan'ın yaptığı icraatın ilk neticesi, saltanat üzerinde aynı derecede hak talebedebilmek mevkiinde bulunan onbir müddeinin tam bir hareket serbestisi kazanmış olmaları idi. O zamana kadar, tahtı ele geçirmek mevzuunda kurulmuş olan hayaller için, şimdiki şartlardan daha müsait bir tahakkuk zemini bulunamazdı. Nitekim, çok kısa bir zaman sonra, memleketin, onbir melikten en az beşinin ve bizzat Sultan'ın rol almış bulunduğu bir saltanat kavgasına sahne olduğunu görüyoruz. Saltanat kavgasının yarattığı buhran son derece ciddi idi. Metbu hükümdar mevkiini işgal eden ihtiyar Sultan, tâbilerinin serbest hareketlerini önliyecek kuvvet ve imkândan mahrum bulunuyordu. Tam saltanat kavgalarının başladığı ve şiddetle cereyan etmekte olduğu bir zamanda, Şark tarafından yeni bir Türkmen dalgası ve Garp cihetinden Üçüncü Haç kuvvetleri Selçuklu toprakları içine giriyorlardı. Bunlar, mevcut buhranın Anadolu'da gerçekten bir parçalanma hadisesi halinde gelişmesine gayet kolaylıkla hizmet etmiş olabilirdi. Neyse ki, bu defaki Haçlılar Anadolu'da bir rakip

⁵¹ Büyük Selçuklu İmparatorluğu manzumesinde, hanedan azasının hâkimiyete iştiraki ve hanedandan olan tâbi hükümdarların statüleri hususunda en etraflı bilgi Prof. Köymen'in *Selçuklu Devri Türk Tarihi* adlı eserinde verilmiştir (Yukarıdaki durumu karşılaştırmak için bk. s. 11 v.d., s. 97 v.d.).

kuvvet değil, kendilerinin bu topraklardan geçmesini kolaylaştıran bir müttefik görmeği tercih ediyorlardı. Türkmenler ise, saltanat mücahedeleleri içinde doğrudan doğruya rol almakla beraber, kuvvetli ve kabiliyetli şahsiyetler olan saltanat müddeilerinin mâhirane idareleri altında hiçbir zaman Selçuklu hanedanı için bir tehlike teşkil etmek imkânı bulamadılar⁵².

Kılıç Arslan'ın memleketi tâbî devletler halinde varislerine tevcihini takiben zuhur eden saltanat mücadelesinin ilk safhasında, sâhenede Sivas Meliki olan büyük şehzade Kutbü'd-dîn Melikşah'ı görüyoruz. Acaba bu bir tesadüf müdür? Melikşah'ın diğer kardeşlerinden daha muhteris olması⁵³, veya emri altında daha fazla kuvvete sahip bulunması⁵⁴ gibi hususları, onun isyan bayrağını çekmesi için sebep olarak kabul etmek kâfi midir? Kanaatımızca değildir; ve hakiki sebep herşeyden önce, Melikşah'ın, büyük şehzade olarak, kendi şahsı bakımından sahip bulunduğu telâkkide aranmalıdır. Bize göre, o, babasına karşı silaha sarılırken, payitahta zorla yerleşip saltanata iştirâk ederken, kardeşlerinin elinde bulunan yerleri almak için giriştiği savaflara ihtiyar babasını da birlikte sürüklerken ve nihayet ona bir esire yapılan muameleyi yaparken, hep, an'änenin kendisine tanımış olduğu rüchaniyeti ileri sürmüş ve icabının yerine gelmesini istemiş olmalıdır.

Kutbü'd-dîn Melikşah'ın saltanat mücadelesi esnasındaki faaliyetlerine umumî olarak bakılınca görülür ki, o, sadece saltanatı elde etmek için değil, aynı zamanda, müteaddit eller tarafından idare edilmekte olan devlete yeniden bir vahdet vermek için de gayret sarfediyordu. Doğrudan doğruya eski Dânişmend ülkelerinin merkezinde melik olarak bulunan Melikşah'ın bu tutumu, Prof. P. Wittek'in, taksimi münhasıran Danişmendliler idaresinden devralınmış bulunan

⁵² Bk. aş.

⁵³ O.Turan, aynı madde, s. 697.

⁵⁴ Aşağıda, Kutbü'd-dîn Melikşah'ın, saltanat mücadelesine giriştiği zaman, ne gibi kuvvet unsurlarına istinat etmiş olduğu hususunda bilgi vereceğiz. Görüleceği üzere, Melikşah, mücadlesi sırasında kuvvet bakımından müsait şartlara sahipti. Bu durum, Prof. Cl. Cahen'in ifade ettiği gibi (adigeçen yazı, s. 26), onun saltanat mücadelesini başarı ile yürütmesini sağlamıştır.

vilâyetlerin istiklâl kazanma arzularına itlak etmek isteyen iddiasını pek desteklemez. Kendisini saltanatın en yakın namzedi telâkki eden Melikşah'ın, hâkimiyeti altında bulunan bölgede, her nasıl olursa olsun, mahallî istiklâl temayüllerine müsaade etmesine imkân yoktu. Memleketin şehzadeler arasında bölünmesi şeklinde bir istiklâl kazanma arzusu görstermiş olmak için ise, hiç şüphe yok ki, akla gelebilecek en sonuncu isim Kutbü'd-dîn Melikşah'dı.

An'nenin kendi şahsına tanıdığı hakkı elde etmek için her şeyini ortaya koymuş olan Melikşah, buna rağmen, arzu ettiği neticeye ulaşabilmiş değildir. Netice, yine "ilâhi takdir"e kalmıştır. Onun hareketi, babasının teveccühünü temin edecek cinsten değildi. Oğlunun tahakkümü altında menkûb bir hayat yaşıyan ihtiyar Sultan, ilk müsait fırsatta, tahtını, hazinelerini ve herşeyini terkederek kaçtı. Bir müddet, Melikşah'a karşı kendisine yardım edecek birisini bulmak ümidi ile, bütün oğullarının merkezlerini dolaştı; fakat hiçbiri kendisine iltifat göstermedi. Beklediği alâkayı, nihayet, en küçük oğlu olan Uluborlu Meliki Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in sarayında buldu. Bu arada Melikşah saltanat tahtına fiilen yerleşmişti (1189)⁵⁵. Kılıç Arslan onun bu davranışına, küçük oğlunu *veliahd* tayin etmek suretiyle cevap verdi (1190). Daha sonra, onunla birlikte paytaht üzerine yürüyerek, Melikşah'ı oradan uzaklaştırdı. Böylelikle, bir defa daha tahtına oturmağa muvaffak oldu; pek az bir zaman sonra da, yetmiş altı yaşında olduğu halde, hayata gözlerini yumdu (1192). Ölürken, büyük oğlu ile hâlâ savaş halinde idi⁵⁶.

Kılıç Arslan'ın ardından, büyük şehzade Kutbü'd-dîn Melikşah da vefat etti. Ona ait olan yerler Tokat Meliki Rüknü'd-dîn Süleyman tarafından zaptedildi⁵⁷. Süleyman, Melikşah'ın yalnız ülkesini ele geçirmekle kalmıyor, onun saltanat üzerindeki bütün iddiasını ve mücadeleye sahnesindeki rolünü de olduğu gibi devralıyordu. Çünkü, halihazırda mevcut şehzadelerin en büyüğü kendisi idi⁵⁸.

⁵⁵ Kılıç Arslan'ın firar etmesinden sonra, Konya ve Aksaray'da yerleşmiş olan (bk. Wittek, Byzantion X, s. 18,32) Melikşah, babasını tanımyarak, resmen kendi şahsı namına saltanat sürmeğe cesaret etmiş midir? Prof. O.Turan, -herhalde Anonim Selçukname-nin verdiği malûmattan (*Anadolu Selçuklu Devleti Tarihi III*, nrş, F.N. Uzluk, Ankara 1952, s. 38)- onun kendisini sultan ilân ettiği neticesini istidlâl ediyor.

⁵⁶ Tafsîlât için bk. O.Turan, aynı yer; Wittek, Byzantion X, s. 18-19, 32; Halil Edhem, aynı eser, s. 2-8.

⁵⁷ Byzantion X, s. 20.

⁵⁸ Bk. yk. not 39.

Küçük şehzade Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in veliahd tayin edilmesi, görünüşe göre, yalnız yaşayan şehzadelerin en büyüğü olarak Melikşah'ın yerine kâim olmuş bulunan Süleyman'ı değil, fakat bütün kardeşlerini sınırlendiren bir hadise olmuştur. Bunun sebebi acaba, onun yalnız en küçük şehzade olması dolayısıyla, an'anevi usullerin bu bakımdan çiğnenmiş telâkki edilmesi mi idi; yoksa, işin içinde başka hususlar da mı vardı? Çağdaş Bizans müellifi Niketas Choniates, Rük-nü'd-dîn Süleyman'ın kardeşi Keyhüsrev'e karşı tecavüz ederken gösterdiği aşırı şiddetin üzerinde durmakta, ve bu şiddetin sebebini, Süleyman'ın yalnız paytahtı ve saltanatı ele geçirmek hususunda duyduğu arzu ile değil, aynı zamanda, bir Hıristiyan anneden doğmuş olan Keyhüsrev hakkında beslediği kin ile de alâkalı bulmaktadır. Müellif aynı Rük-nü'd-dîn Süleyman'ın, diğer bir kardeşi olan Ankara hâkimi Mes'ud'a karşı da müteceviz hareket etmiş olduğunu ve hatta Mes'ud'u teslim almış bulunduğunu, bununla beraber, ona ait bir miktar toprağı kendi ülkesine ilhak etmekten ve ona kendi hâkimiyetini tanıtmaktan başka birşey yapmamış olduğunu ifade etmektedir⁵⁹. Şayet Bizanslı müellifin bu iddiası onun sırf dîni gayreti dolayısıyla ileri sürmüş değilse, bundan, bütün şehzadelerin Keyhüsrev karşısında müşterek bir cephe teşkil edecek şekilde birleşmelerinin manası daha iyi anlaşılabilir. Bu taktirde, Keyhüsrev'in veliahdlığını, sadece, onun babasına göstermiş olduğu iyi muamelenin ve yardımın bir karşılığı gibi, basit bir hadise olarak değil, muayyen bir ön düşüncenin neticesi olarak telâkki etmek mümkündür. Zira bu hususu destekliyebilecek emareler de vardır. Mâlûm olduğu üzere, Kılıç Arslan büyük oğlu Melikşah'ın elinden kurtulup kaçtığı zaman, Keyhüsrev'den başka hiçbir oğlu ona yardım etmeğe yanaşmamışlardı. Bunun sebebi herhalde, şehzadelerin hepsinin, büyük kardeşlerinin hakkına riayet etmek gibi masum bir düşünce içinde, babalarından veliahdlığa dair hiçbir talepte bulunmamış olmaları değildir. Eğer Kılıç Arslan Keyhüsrev'e verdiği şeyi, daha evvel onlardan birine vermeğe razı olmuş olsa idi, hiç şüphe yok ki, Keyhüsrev'le değil onunla anlaşmış bulunacak ve biz de Keyhüsrev yerine başka bir isimle karşılaşacaktık.

⁵⁹ B.Lehmann, adgeçen eser, s. 41. Anonim Selçuknamede Keyhüsrev'in annesi Bizans İmparatorunun karısının kızkardeşi olarak gösterilir (s.41). O. Turan bu durumun Keyhüsrev'e karşı kin beslenmesine sebep olması ihtimalini reddetmektedir (bk. *Les Souverains Seldjoukides et leurs sujets non-musulmans*, Stvdia Islamica 1, 1953, s. 80).

Her nasılsa, Keyhüsrev gerçi veliahd olarak hiçbir müşkilâta maruz kalmadan saltanatı eline geçirdi ve tahtı işgal ettiği müddetçe kendi meşruiyetine tevcih edilmiş bir itirazla, veya unvanını paylaşmağa matuf bir rekabetle karşılaşmadı; fakat, bir sultan olarak, kardeşlerinin hiçbirine kendi üstün hakimiyetini tanıtmaya da muvaffak olamadı⁶⁰. Birinci saltanatını teşkil eden beş yıl (1192-1197) içinde onu tamamen iddiasız bir hükümdar olarak görüyoruz. Keyhüsrev'in hareketliliğine mukabil, büyük şehzade Süleyman tıpkı Melikşah gibi, devamlı bir yayılma faaliyeti içindedir. Esasen fevkalâde kuvvetli bir şahsiyete ve o nisbette keskin bir zekâyâ sahip olan Süleyman için şartlar Melikşah'dan daha müsait idi. Saltanat makamını işgal eden en küçük kardeşe karşı duyulan umumi haset ve kin, öteki şehzadelerin hepsini, Süleyman'ı teşvik ve tahrik hususunda bir araya getirmişti⁶¹. Süleyman ise, bu vaziyetten en mahir bir şekilde istifade etmesini bilmiştir. O, işe doğrudan doğruya Sultan karşı hareket geçmekle değil, bilakis kendini tahrik için etrafına toplanmış bulunanları zararsız hale getirmekle başladı. Ancak, onların bir kısmını bertaraf ettikten ve geri kalanlarını da (bu arada Ankara Meliki Muhyü'd-dîn Mes'ud gibi çok kuvvetli bir rakib de vardı)⁶² itaat altına aldıktan sonra, bizzat Sultan'ın üzerine yürüdü⁶³. Konya şehir halkı (bilhassa *ihvân*) tarafından desteklenen Keyhüsrev, hemen hemen bütün meliklerin kuvvetlerini emri altında toplamış bulunan Süleyman'ın muhasarasına dört ay kadar dayanabildi⁶⁴. Mukavemetin imkânsız hale geldiğini gören şehir eşrafı (*serverân* ve *iğdişân*), onun ve iki oğlunun hayatına dokunulmamak hususunda bir ahidnâme aldıktan sonra, kapıları büyük şehzadeye açtılar. Payitahttan tardedilen Keyhüsrev'in ilk saltanatı böylece sona erdi (1197)⁶⁵. Sabık Sultan, yanında istikbalin iki büyük hükümdarı olan oğulları İzzü'd-dîn Kaykâvus ve Alâü'd-dîn Keykubâd ile Mübârizü'd-dîn Ertokuş ve Seyfü'd-dîn Ay-Aba gibi en yakın adamlarından ve gulâmlarından ibaret bir maiyet gurubu bulunduğu

⁶⁰ Tafsîlât için bk. O.Turan, *Keyhüsrev I*, I,VI, s. 613-4.

⁶¹ İbn-i Bibî, *Lugal-Erzi*, I,s.30,37 v.d.

⁶² B.Lehmann, aynı yer.

⁶³ Tafsîlât için O.Turan, aynı yer.

⁶⁴ İbn-i Bibî, *Lugal-Erzi*, I,s. 45; Houtsma, s. 7.

⁶⁵ O.Turan, aynı yer.

halde, uzun ve maceralı bir seyahat devresinden sonra, İstanbul'a varıp, Bizans İmparatorunun nezdinde yerleşti⁶⁶.

II. Süleyman'ın saltanatı (1197-1204), Anadolu Selçuklu Devleti tarihinin, gerek askerî, gerek siyasi, gerekse idarî bakımdan en kesif faaliyet devrelerinden birisini teşkil eder. Yedi yıl içinde, o, yalnız devletin ayrı ellerde idare edilen parçalarını bir idare altında toplama işini başarmakla kalmamış⁶⁷, fakat aynı zamanda, II. Kılıç Arslan'ın ve daha evvelkilerin yapmış olduğu icraata bir daha yol açılmıyacak şekilde, bir merkez otoritesi ikame etmek zeminini de hazırlamıştır. Bu neticeyi, şüphesiz, yalnız onun kardeşlerinden daha avantajlı veya şanslı olması gibi hususlara değil, aynı zamanda şahsî kabiliyetine de atfetmek lâzımdır.

Kılıç Arslan'ın yaptığı icraatı takiben patlak veren taht mücadeleleri esnasında, idare mekanizmasında askerî ve sivil kadroları işgal eden ümerâ ve ricâlin nasıl bir rol oynamış olduklarını ve sayıları bir düzineye varan saltanat müddeileri arasında maddi kuvvet unsurunun ne şekilde dağılmış bulunduğunu sarahatle gös-

⁶⁶ İbn-i Bibî, Lugal-Erzi, I, s. 44-84; Houtsma, 7-18.

İbn-i Bibî'nin daha sonraki ifadelerinden, adigeçen iki emirin Keyhüsrev'in gurbet hayatı esnasında kendisine refakat etmiş bulduklarını öğreniyoruz : « امارت و سر لشکری محروسه » : انطالیه را بامیر مبارزالدين ارتقش که از غلامان خاص سلطان بود و هنگام اغتراب ملازمت رکاب نموده و درایت و شهامت و سرامت و رعایت امور و محافظت ثغور و تدبیر مصالح جمهور مذکور و مشهور ارزانی داشت « (Lugal-Erzi, I, s. 142; Tıpkıbasım, s. 99; Houtsma, s. 35); «سلطان (Keykubad) را ار غایت حقد و بغض که از قبل چاشنی کیر در دل داشته قرار نبود که می خواست که زودتر امیر سیف الدین آیه را شهید کند ، مجد الدین اسمعیل والی قیصریه را نزد او فرستاد و فرمود که موجب کستاخی و سبب انبساط و تحککات که می نمودی چه بود ، جواب داد که من در وقت غربت ترا و برادرت را بر دوش و در آغوش پروردم و موی دراز خود را بریدم و بزنان روم بجهت شما بیک تایی نان از پی پیوسته کری فروختم و در خورد تو و برادرت دادم و کالبد مطهر پدرت را از روم بدار الاسلام آوردم و ترا بر خلاف رای امرا و وزیر و غیرهم از حبس بر آوردم و بر تخت نشاندم و از بندکان پدرت در قدمت کسی رتبت من نداشت ..... »

(Tıpkıbasım, s. 269; Houtsma, s. 114-115). Yukarıdaki parçalardan, emirlerden birincisinin mezkûr hükümdarın hassa gulâmlarından olduğunu açıkça görüyoruz. Sarahatle ifade edilmemekle beraber, diğerinin de aynı menşee sahip olması kuvvetli bir ihtimal dahilindedir (ayrıca bk. Tıpkıbasım, s. 306; Houtsma, s. 141).

⁶⁷ Süleyman, Keyhüsrev'i tardederek tahta geçtikten sonra, sıra ile Niksar, Amasya (1197), Malatya, Elbistan (1201) ve nihayet Ankara'yı (1204) kardeşlerinin ellerinden almak suretiyle, devletin birliğini yeniden kurmağa muvaffak olmuştur (bk.P.Witteck, Byzantion X, s. 21-22).

terecek bilgiye sahip değiliz. Ancak, olayların tafsilâtı arasında geçen bir-iki kayıt bize bu hususta az-çok bir fikir verebilir.

Yukarıda, Kılıç Arslan'ın memleketi tâbî devletler halinde şehzadelere tevcih etmesinden sonra meydana gelen devletler manzumesinin mahiyetini izaha çalışırken, Sultan'ın, metbû hükümdar olarak, kendi maiyeti ve devlet ricâliyle birlikte payıtahta oturduğunu, oğullarının ise, onun, tâbîleri (*melik*) sıfatı ile, saltanat merkezindeki küçük çapta bir örneği olan bir hükümet teşkilâtına ve bir maiyet erkânına sahip buldukları halde, şahıslarına ait eyâlet merkezlerinde ikamet ettiklerini söylemiştik. Askerî kuvvet olarak, her melik, kendi maiyetindeki mahafız kıt'asından başka, hâkimiyet mıntıkası dahilindeki mahallî unsurlara ve bu arada uç sahaları üzerinde bulunanlar, bilhassa göçebe Türkmen aşiret birliklerine sahipti. Bunlar arasından birinin, Sultan'a ve kendisiyle aynı statüde bulunan müteaddit müddeilere karşı taht mücadelesine atılabilmesi için, yalnız iddiasının kuvvetine değil, aynı zamanda, askeri gücüne ve imkânlarına da güvenmiş olması lâzımdır. Burada dikkatler, mücadeleye ilk defa başhyan şahıs olarak doğrudan doğruya büyük şehzade Kutbü'd-dîn Melikşah'ın üzerinde toplanıyor. An'anenin kendisine tanıdığı rüchaniyete dayanarak, saltanatı zorla elde etmeğe kalkan ve bizzat Sultan'dan başlamak üzere, müteaddit rakiplerle çarpışan Melikşah, bunları yaparken nasıl bir askeri güce sahipti?.. Bu mevzua dair kayıtlar ihtiva eden kaynaklar, umumiyetle, onun silâhlı faaliyetlerini "Türkmenlerine" atfederler. Ancak, o günkü Selçuk Türkiyesi içinde Türkmen unsurunun rolü yalnız Melikşah'ın faaliyetlerine münhasır olmadığı ve devletin dahili ve harici, hemen bütün meseleleri münasebetiyle bu unsur mevzubahis edildiği için, onun hizmetinde bulunan Türkmenlerin menşe ve mahiyetini kat'i olarak tayin etmek kolay değildir. Prof. Cl. Cahen "Üçüncü Haçlı Seferi sırasında Selçuklular, Türkmenler ve Almanlar" ile ilgili olarak yapmış olduğu bir çalışmada⁶⁸, bulunduğu bazı yeni bilgiler ve ileri sürdüğü fikirlerle bu karanlık noktaya nisbi bir ışık tutmaktadır. Onun, F. Barberos tarafından idare edilen Haçlı Seferine ait bir Alman kroniğinde tesbit ettiğine göre, Kutbü'd-dîn Melikşah'ın Haçlılarla çarpışması (1190) sırasında, kendisine, *Rostagnus* adında muhtar bir reisin kumandasında bulunan bir Türkmen gurubu hizmet ediyordu. Bu Rostagnus'un, Cahen'in

⁶⁸ Bk. yk., not 38 de zikredilen makale, s. 21-31.

ifade ettiği veçhile, Şark kaynaklarının, 1185-1187 yılları arasında, Gürcistan hudutlarından Kilikya ve Kuzey Suriye içerilerine kadar uzanan sahalarda mühim bir dalgalanmaya sebep olan Doğu menşeli Türkmen hareketinin öncüleri meyanında zikrettikleri *Rüstem* adlı şahıstan başkası olmaması gerekir. Aynı tarihlerde, Anadolu Selçuklu Devletinin içinde bulunduğu malûm statü, onun, böyle bir hareketin tesirinden uzak kalmasına müsaade etmemiştir. Son günlerini yaşıyan bir sultanın vârisleri için, böyle olağanüstü bir kuvveti elde edip, onların harpçi faaliyetini kendi saltanat emelleri istikametinde kullanabilmek fikri ne kadar cazip ise, çeşitli unsurlarla çarpışarak yıpranmış, ganimet toplamak ümitleri azalmış, başıboş bir göçebe topluluğu için de, şehzadeler arasındaki rekabetten istifade etmek düşüncesi o derece cazip idi. Bu mütekabil menfaat mülâhazaları, anlaşıldığına göre, Türkmenlerle ilk önce Kutbü'd-dîn Melikşah'ı yanyana getirmiştir. Fakat bilhassa "büyük şehzade"nin mevzuubahis olması dikkati câliptir. Bunun bir tesadüf mü, yoksa Melikşah'ın teşebbüsünün veya Rüstem'in şuurlu bir tercihinin neticesi mi olduğunu bilemiyoruz... Her nasılsa, Kutbü'd-dîn Melikşah hizmetine almış olduğu bu göçebeleri, Haçlılara karşı istihdam ettiği gibi, kendi davası için de kullanmıştır⁶⁹.

Büyük şehzadenin saltanat mücadelesi ile ilgili olarak verilen kayıtlar arasında bu mücadelelerde devlet erkânının durumunu gösteren bazı hususlara da rastlamaktayız. Melikşah'ın babası ile düştüğü ihtilâfta, başta Sultanın veziri ve müşaviri İhtiyârü'd-dîn Hasan olmak üzere, payitahtta bulunan bir kısım devlet erkânının esash rolleri bulunduğu anlaşılmaktadır. İhtiyârü'd-dîn Hasan'ın, Sultan'ın oğluna karşı tahrik etmek suretiyle, baba ile oğul arasında savaşım bir emrivaki halîne gelmesine sebep olduğunu görüyoruz. Vezirin Melikşah'a karşı neden muhalif bir politika takip etmiş olduğunu açıkça söyleyebilmek güçtür. Cl. Cahen, - Ermeni-Bizans menşeli *Gavras* ailesine mensup bir mühtedi veya bir mühtedinin oğlu olduğu anlaşılan-bu zata, Kılıç Arslan nezdinde Türkmen aleyhdarı teşkilâtçı temayülünün mümessilliği rolünü izafe ediyor⁷⁰. O halde, Vezirin büyük şehzadeye cephe alması, acaba onun Türkmenlerle işbirliği yapmış olmasıyla mı ilgilidir? Melikşah ile babası arasında vukubulan ilk çatışmadan sonra, şehzadeye ait 4000 kadar Türkmenin birden öldürülmüş oldu-

⁶⁹ Aynı yazı, s. 26.

⁷⁰ Aynı yer.

ğuna dair kayıt⁷¹ bu görüşü destekleyebilir. Dikkati çeken bir diğer husus da, Melikşah'ın, Vezirin mensup olduğu Gavras ailesine ait toprakların büyük bir kısmı üzerinde hakim olan Erzincan Mengüçük Hükümdarı Behrâmşâh (1168-1225)⁷² ile ittifak halinde bulunmasıdır. Vezirin, bu sonucunun tesiriyle gözden düştüğü⁷³ ve hatta, onun parmağı bulunduğu rivayet edilen⁷⁴ bir tuzakta hayatını kaybettiği düşünülürse, bu ittifak ile, İhtiyârü'd-dîn Hasan'ın Melikşah'a karşı takip ettiği düşmanca siyaset arasında bir sebep veya netice münasebeti aramak kabildir... Her nasıl olursa olsun, muhakkak olan şudur ki, başlangıçta, İhtiyârü'd-dîn Hasan'ın varlığı büyük şehzadenin emelleri için kuvvetli bir mânia teşkil etmiş ve onu, davasını kazanabilmek için, herşeyden evvel Vezirin vücudunun ortadan kalkması icabettiği fikrine inandırmıştı. Görünüşe göre, ihtiyar Sultan'da Vezirine karşı bir itimatsızlık hissini uyandırılması Melikşah için hiç de zor bir iş olmamıştır. Behrâmşâh'ın da yardımı ile, Hasan'ın payitahttan koğulmasını sağladıktan sonra, Türkmenleri vasıtasıyla onu derhal yokettirmiştir⁷⁵. Bu hadiseyi müteakip Melikşah'ın birdenbire Konya'ya ve herşeye hakim olduğu görünmektedir. Burada yaptığı ilk iş, babasının bir kısım emirlerini ortadan kaldırmak olmuştur⁷⁶. Onların geri kalanını da, daha sonra rehine olarak Haçlılara vermek suretiyle bertaraf etmiştir⁷⁷.

Melikşah'ın kuvveti ve nüfuzu, bilhassa Haçlılarla yaptığı muharebelerden sonra yıpranmış görünüyor⁷⁸. Kılıç Arslan küçük oğlu Keyhüsrev ile beraber onu Konya'da kuşattığı zaman, bu durum açıkça ortaya çıkmıştır. Melikşah'ın yenilgisinde, Keyhüsrev'e tâbi Batı ucundaki Türkmen unsurları ile Kılıç Arslan'a sadakat gösteren payitaht halkı başlıca âmil olmuştur. Kılıç Arslan'ın vefatını müteakip tahta oturan Keyhüsrev, bu esnada esas itibarıyla, Uluborlu Meliki tayin edilmesinden beri kendisine tâbi olan bu Batı ucundaki Türkmenlerle⁷⁹, maiyet kuvvetlerine

⁷¹ G.Ebü'l-Ferec, *Abû'l-Farac Tarihi*, Türkçeye çeviren: Ö.R.Doğrul, T.T.K. Yayınlarından, Ankara 1950, cilt, II, s. 450.

⁷² Cl. Cahen, aynı yer.

⁷³ Bk.O.Turan, *Kılıç Arslan II*, s. 697.

⁷⁴ Cl. Cahen, aynı yer.

⁷⁵ Tafsilât için bk.O.Turan, gösterilen yer.

⁷⁶ Aynı yer.

⁷⁷ P.Witteck, *Byzantion X*, s. 18.

⁷⁸ Bk.Cl. Cahen, aynı yazı, s. 30.

⁷⁹ Gıyasü'd-dîn Keyhüsrev'in meliklik merkezi olan Uluborlu (Borglu=Sozopolis) ile çevresindeki, Kütahya'ya kadar uzanan yerler, İmparator II. Alexis zamanında (1180-1183) Bi-

ve payitaht halkına dayanıyordu. Buna mukabil, Melikşah'ın ölümünden sonra onun ülkesini ve mücadele sahnesindeki mevkiini devralmış olan ve kısa zamanda bütün kardeşlerini bertaraf etmiş bulunan Rüknü'd-din Süleyman memlekette mevcut bütün askerî gücü kendi emrinde toplamıştı. Keyhüsrev ile Süleyman arasındaki müca-

zans'dan zaptedilmişti (bk.P.Witte, Byzantion X,s. 39). Buralar, Birinci Haç Seferi neticesinde Selçuklular geri çekildiği zaman, Bizans'ın tekrar sahip olduğu yerlerle Selçuklu toprakları arasında gayri muayyen bir arazi şeridi boyunca teşekkül eden uç bölgesine dahil idi. Evvelce sahile kadar bütün Batı Anadolu'ya yayılmış olan Türkmenler için, bu, her iki tarafın da kontrolünden uzak uç bölgesi, göçebe hayat şartlarının icabı olan serbestiyi idame ettirmeğe elverişli bir barınak ve faaliyet sahası vazifesi görüyordu. Doğudan devamlı şekilde Anadolu içerilerine gelen -ve Selçuklu Sultanlarının nizam ve âsâ-yış taleplerine uymayan hareketleri yüzünden, onlar tarafından Hristiyan toprakları istikametine sevk edilen- yeni aşiretlerin de katılması ile, buradaki Türkmen unsuru gittikçe artan bir kesafet kazanıyordu. Bu serbest uç bölgesinde, icabında Bizans ve Selçuklu topraklarının çok içerilerine kadar sokularak, kona-göçe yaşayan ve zaman zaman Bizans'a ait iskân sahalarna akınlar yapıp, yağmalarda bulunan Türkmenler, Selçuklu Devletinin Batı sınırını muhafaza ile görevli idiler (Bu hususlar için bk.P.Witte, Byzantion X, s. 38-46; aynı mll., *The Rise of the Ottoman Empire*, s. 23-25).II. Kılıç Arslan Doğuda Dânişmendli hâkimiyetine son verdiği zaman (1175-1180 arası), anlaşıldığına göre, hem idâri, hem de askerî-stratejik bir tedbir olarak, bu bölgelerdeki bazı Türkmen unsurlarını da mezkûr hanedanın varisleri olan beylerle(bk.aş.)beraber,Batı uç bölgesine nakletmiştir. İşte, Gıyâsü'd-din Keyhüsrev Uluborlu Meliki olduğu zaman, Batı ucu, bütün bu Türkmen unsurları ile birlikte kendi kontrolü altında girmiş bulunuyordu. Acaba onun buraya tayin edilmesinde, saltanata namzet olarak gösterilmesi ile ilgili bir maksat yok mudur? Yukarıda, kuvvelli bir ihtimal olarak işaret ettiğimiz gibi, şayet Keyhüsrev'in veliahdlığı peşin ve muayyen bir siyasi mülâhazanın eseri ise, onun tahta oturmasının temini için, bu Türkmenlerin desteğinden faydalanmak düşünülmüş olabilir.Prof.Cl.Cahen, Keyhüsrev'in veliahdlığı meselesine temas etmemekle beraber, Kılıç Arslan'la Keyhüsrev arasında büyük şehzade Melikşah'a karşı vücut bulmuş olan anlaşmada, bu Türkmenlerin desteğinin hesaba katılmış olması gerektiğini ileri sürüyor. Müellif aynı zamanda, Keyhüsrev'in, annesinin Hıristiyanlığı dolayısıyla, mahallî Hristiyan unsurların sempatisine de güvenebilecek (ve binnetice bu unsurun da desteğini sağlayabilecek) bir durumda olduğuna ihtimal veriyor (aynı yazı, s. 30-31).

Keyhüsrev'in, Uluborlu Meliki olarak, Batı ucundaki Türkmenler üzerinde de hakim bulunduğunu, ilk defa 1189 da Mangaphas adlı bir Bizans prensinin İmparator II. İsaak Angelos'a (1185-1195) karşı isyanı münasebetiyle anlıyoruz. Keyhüsrev, imparator olmak iddiası ile başkaldırıp, sonra yenilerek kendisine sığınan bu Bizanslıya, uç bölgesindeki göçebe Türkmenler arasından asker toplamak hakkı vermiştir (Niketas Choniates'de geçen bu kayıt için bk. B.Lehmann, adigeçen eser, s. 27-28; ayrıca, O.Turan, *Keyhüsrev I.* s. 614; Cl.Cahen, aynı yazı, s.29). Daha sonra Batı ucunun Türkmenlerini Alman Haç ordusu karşısında görüyoruz (bk.Cl.Cahen, aynı yer; O.Turan, *Kılıç Arslan II.* s.698).Burada Keyhüsrev'in şahsından bahis yoksa da, Prof. O.Turan'ın ifade ettiği gibi, onun Haçlarla savaştan Türkmenlerin başında bulunmuş olması tabiidir (*Keyhüsrev I.* s. 614). Nihayet, Keyhüsrev'in babasını tekrar tahta oturtmasında ve bizzat kendisinin aynı tahta her iki cülusunda, bu Türkmenler onun için en mühim bir destek vazifesi görmüşlerdir (bk. aş.).

delede, devlet ricâlinin ve ümerânın durumuna ve oynamış oldukları role dair hiçbir bilgiye sahip değiliz. Bununla beraber, mücadele sona erdiği zaman, payitahttaki, -Kılıç Arslan'ın son günlerinden kalma-, eski devlet erkânı ile Keyhüsrev'in iktidara getirdiği kimselerin kısmî veya toplu bir tasfiye hareketine maruz kalmış olduklarına muhakkak nazarı ile bakabiliriz. Çünkü, şiddetli bir muhasaradan sonra, Keyhüsrev'i zorla uzaklaştırarak saltanat tahtına oturmuş bulunan Süleyman'ın, devlet idaresini, kendisi ile birlikte Tokat'dan getirmiş olduğu "Türk asıllı beylere" tevdi ve teslim ettiğini biliyoruz. Bu kadro, Süleyman'ın oğlu olan III. Kılıç Arslan'ın (1204-1205) saltanattan uzaklaştırılmasına kadar iş başında kalmıştır⁸⁰.

II. Süleyman'ın vakitsiz ölümü Anadolu Selçuklu Devletinin saltanat makamında ve idare mekanizmasında yeni bir takım inkişafların vukubulmasına sebep oldu. Süleyman arkasında henüz bulûğ çağına bile erişmemiş bir çocuk bırakmıştı. Buna mukabil, kardeşlerinden üçü el'an hayatta bulunuyordu. Bunlar, İstanbul'da ikamet etmekte olan sabık Sultan Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ile, Süleyman tarafından Elbistan'dan alınıp Erzurum'a yerleştirilmiş bulunan Muğisü'd-dîn Tuğrulşâh ve Malatya Meliki iken yine Süleyman tarafından ülkesini terke ve Mısır Eyyübî Sultanı Âdil'e ilticaya mecbur bırakılan Muizü'd-dîn Kayserşâh idi⁸¹. Süleyman ölmeden evvel oğlu İzzü'd-dîn Kılıç Arslan'ı *veliahd* yapmış, devlet erkânından ve payitahtın ileri gelenlerinden onu koruyacaklarına dair yemin almıştı⁸². Bunu yaparken, adigeçen üç kardeşinden ve bunlar arasında; muhakkak ki bilhassa sabık Sultan'dan gelebilecek tehlikeyi düşünüyordu. Nitekim, devlet erkânının verdiği sözü tutarak, Kılıç Arslan'ı tahta geçirmesine ve paytaht halkının onu sadakatla himaye etmesine rağmen, daha bir

⁸⁰ İbn-i Bibi III. Kılıç Arslan'ın cülusundan bahsederken, bu münasebetle, o zaman mevcut olan devlet erkânından (ümerâ-i devlet ve ekâbir-i saltanat) Nuh Alp, أمير منده (veya تونيك) (galiba Turbey) gibi Türk asıllı (bu hususta bk.F.Köprülü, *Selçûkiler Devrinde Anadolu Türk Medeniyeti*, M.T.M.,V,s.201) birkaç kişinin de admı vermektedir. Müellif bu şahısların, Rüknu'd-dîn Süleyman'ın hizmetinde olup, kendisi ile beraber -meliklik merkezi olan- Tokat'dan gelmiş bulduklarını, idare mekanizmasının yüksek mevkilerine yerleştirildiklerini ve Sultan'ın en yakın müşavirlerini meydana getirdiklerini ifade etmektedir (Lugal-Erzi, I,s.109-110; Houtsma, s.23). Prof. O. Turan İslâm Ansiklopedisinde yazmış olduğu Kılıç Arslan III. maddesinde, bu malûmatı, adigeçen kimselerin Tokat'dan, Kılıç Arslan'ın cülûsu sırasında ve bunu temin etmek maksadı ile gelmiş oldukları şeklinde nakletmektedir (İA, VI,s. 703).

⁸¹ P.Witteck, Byzantion X, s. 22, 34; O. Turan, *Keyhüsrev I.* s. 616.

⁸² İbn-i Bibi, Lugal-Erzi I, s. 122.

yl bile dolmadan Süleyman'ın endişe ettiği olay vukubuldu. Küçük Sultana karşı ilk muhalefet hareketi, tahmin edilebileceği gibi, Batı Ucundaki Türkmen unsurlarından geldi. Muhalefet cephesinin önderliği, Dânişmendli meşhur Nizâmü'd-dîn Yağıbasan'ın (1142-1164) oğulları olup, Selçuklu hâkimiyetine girdikten sonra -ihtimal idarî bir tedbir olarak daha II .Kılıç Arslan zamanında- Batı sınırına nakledilmiş ve oradaki Türkmenlerin başına uç beyleri olarak yerleştirilmiş bulunan Melikü'l-ümerâ (=Beylerbeyi) Muzefferü'd-dîn Mahmud ile kardeşleri Zahîrü'd-dîn İli ve Bedrü'd-dîn Yusuf tarafından yapıyordu⁸³. İbn-i Bibî'nin ifadesinden anlaşıldığına göre, eskiden

⁸³ Aynı eser, s. 111-2. İbn-i Bibî mufassal metinde Yağıbasan'ın oğlu Muzaferü'd-dîn Mahmud'a "Melikü'l-ümerâ" unvanını vermektedir: ذكر ارسال ملك الامرا مظفر الدين محمود بن ياغيسان زكريا حاجب را بطلب سلطان غياث الدين كاخسرو.

Aşağıda görüleceği üzere, aynı unvan başka uç ümerası için de kullanılmaktadır. Bu unvan, merkezde, en yüksek askeri makam işgal eden kimsenin, yani başkumandan'ın resmi sıfatıdır. Merkez teşkilâtındaki Melikü'l-ümerâ'dan başka iki kişinin daha aynı lâkâbı taşıması Prof. Köprülü'nün dikkatini çekmiş ve kendisi bunların, Yazıcı-oğlunun kaydettiği gibi, eskî Oğuz an'anesindeki sağ ve sol kolu temsil eden iki kuvvetli aşiret reisine ait bulunduğu ihtimali üstünde durmuştur (*Bizans Müesseseleri*., s. 192-3). Daha sonra Prof. M. Akdağ, aynı esası daha kuvvetle benimsiyerek, bunların, merkezdekinden başka, sağ ve sol kolu gösteren iki uç bölgesine ait resmi ordu kumandanları manasına, "iki uç Beylerbeyi" olduklarını ileri sürmüştür (*Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, I, Ankara 1959, s. 45 v.d.). İbn-i Bibî'de adı geçen Melikü'l-ümerâ Hüsâmü'd-dîn Çoban ve Melikü'l-ümerâ Seyfû'd-dîn Kızıl'ın (Lugal-Erzi, I, s. 196; Tıpkıbasım, s. 220) "uç beylerbeyleri" olduğunda şüphe yoktur. Ancak, bunların mevcut olduğu sırada, diğer bir mevkide, aynı unvanı taşıyan bir üçüncü uç beyi daha göze çarpmaktadır. Aşağıda kendisinden bahsedeceğimiz Maraş Emiri Nusretü'd-dîn Hasan da başka bir Hristiyan hududu (Kilikya Ermeni Kırallığı ve Antakya Haçlı Lâtin Prenslığı) üzerinde uç beylerbeyi olarak bulunuyordu (bk. Mükrimin Halil, *Maraş Emirleri*, TTEM, sene 14-15, Nr: 6, s.347, Nr: 8, s.93) Bu duruma göre, Anadolu Selçuklu Devletinde uç muntakalarını, Yazıcı-oğlu'nun şahsi ilâvelerine ittiba ederek sağ ve sol kol diye ikiye ayırmak yarine, Hristiyan hudutlarının bulunduğu istikâmetler noktânazarından düşünerek üç ve -Keykubad'ın Güney sahil bölgelerini fethetmesinden sonra- belki, dört bölge olarak kabul edebiliriz.

Melikü'l-ümera unvanı, sultan tarafından, devlet, ordusunun başında sefere gönderilen herhangi bir kumandana da verildiğinden, aynı zamanda müteaddit şahısları aynı nam altında görebiliriz. İbn-i Bibî'de misallerine sık sık rasladığımız bu sonuncu şekil sadece bir unvan'dır.

İbn-i Bibî Gıyasü'd-dîn Keyhüsrev'in tahta geçmek üzere davet edilmesini anlattığı bahsin başlığında, yalnız Melikü'l-ümerâ Muzaferü'd-dîn Mahmud'u zikretmekle, bize onun mevkiini ve bu meseledeki rolünün ehemmiyetini bildirmiş oluyor. Bu müellifin verdiği isimler Aksarayî'de de aynen geçmektedir. Ancak, Aksarayî Atabey رنمش u da bunlar meyânında gösteriyor ki, Prof. O. Turan'ın işaret ettiği gibi, bu, İbn-i Bibî'de Keyhüsrev'in kölesi olarak gös-

(herhalde meliklik zamanından) beri Keyhüsrev'in hizmetinde bulunmuş olan bu üç kardeş, onun menfa yılları esnasında kendisine olan bağlılıklarını muhafaza etmiş ve Rüknu'd-dîn Süleyman'ın ölümünden sonra oğlunun tahta geçirilmesi karşısında bir ihtilâf ve nifak cephesi teşkil etmişlerdi⁸⁴. Bunlar kısa bir müddet içinde hâkimiyetleri altında bulunan uç bölgesinin diğer beylerini de iknaa muvaffak olarak, aldıkları, *sevğendnâmeleri* ve *hücceleri*, eski *hâcibi* vasıtası ile gizlice Keyhüsrev'e gönderip, kendisini tekrar tahtı işgale davet ettiler⁸⁵. Hâcib Zekeriya'nın getirdiği vesikalari mütalâa eden sabık Sultan'ın, bu davete derhal icabet etmesi, onun Dânişmendli biraderlerle daha Süleyman'ın ölümünden evvel, belki de Bizans'a yerleştiği zaman danberi temas halinde bulunduğu fikrini veriyor⁸⁶ ... Uç bölgesine gelerek eski meliklik merkezi Uluborlu'da üslenen Keyhüsrev, bütün uç bölgesi sakinleri tarafından desteklenmesine rağmen neticeye kolay ulaşamadı. Bir zamanlar kardeşi Süleyman'a karşı kendisini müdafaya çalışmış olan payitaht halkı, bu defa, ona karşı Süleyman'ın oğlunu koruyordu. Bu müdafaa bütün ümitlerin kırılmasına kadar devam etti ve ancak ondan sonra, şehrin kapıları Keyhüsrev'e açıldı⁸⁷. Konya şehri bir defa daha, yine saltanat makamından başlamak üzere, yüksek devlet ricâline (ki, bunlar Süleyman ile birlikte Tokat'dan gelmişlerdi) ve -aralarında payitaht kadısı Tirmizi'nin de bulunduğu- bütün bir muhalifler zümresine teşmil edilen bir tasfiye ve tecziye hareketine sahne oldu⁸⁸.

Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev ikinci saltanatında (1205-1211) karşımıza, birinci defakinden tamamen farklı olarak, gayet faal ve muk-

terilen ve o gurbette iken yanında bulunan (bk. bk. not 66) Mübârizü'd-dîn Ertokuş'tan başkası değildir (*Müsâmeretü'l-Ahbâr*, nşr. O. Turan, T.T.K. yayınlarından, Ankara 1944, s.32; O. Turan, *Selçuk Devri Vakfiyeleri II*, s. 415). Bu şahsın faaliyeti, ancak Bizans'dan döndükten sonrası için mevzu bahis olabilir.

⁸⁴ İbn-i Bibi, Lugal-Erzi, I, s. 112; B. Lehmann, aynı eser, s. 47-48 (Acropolites'den).

⁸⁵ O. Turan (*Keyhüsrev I*, s. 615) tarafından ifade edildiği gibi, bu üç kardeş, Keyhüsrev'i davet ederken, uç ümerâsi haricinde, nüfuzlu devlet adamlarından hüccet almış değillerdir.

⁸⁶ Onun bu esnada Hristiyan unsurların da yardımını görmüş olması muhtemeldir (bk. bk. not 79).

⁸⁷ Tafsîlât için bk. P. Wittek, Byzantion X, s. 23-31; O. Turan, aynı madde, s. 616; Halil Edhem, *Kayseriye Şahri*, s. 22.

⁸⁸ Aynı yerler. İbn-i Bibi'nin hanedan azasını mümkün merteye şefkat ve merhamet hisleriyle techiz etmek hususunda gösterdiği gayrete rağmen (bk. Lugal-Erzi I, s. 126-7), gerek hadiselerin şekli, gerekse İbnü'l-Esir (XII, s. 93) ve Aksarâyî'nin ifadesi (aynı yer), Keyhüsrev'in yeğenini ve adamlarını önce hapsetmiş sonra da ortadan kaldırmış olduğunu göstermektedir.

tedir bir hükümdar hüviyetiyle çıkmaktadır. Onun hakiki şahsiyetini ortaya koyabilmek imkânını bulması, şüphesiz, bu defa içinde bulunduğu şartlar ile ilgilidir. Şimdi o, eskiden olduğu gibi gerçek nüfuzu bir vilâyetin hudutları içine münhasır kalarak, müteaddit rakip eller tarafından kısım kısım idare edilen bir devlet üzerinde nazari bir metbuluk idame ettirmeğe çalışan bir sultan değil, fakat, siyasi ve idari birliği tamamen kurulmuş, kuvvetli ve düzenli bir devlete, doğrudan doğruya hükmedebilmek imkânına sahip olan bir hükümdardır. Evvelki saltanat günlerinde kendisi için ancak bir hayal olan böyle bir durum, geçirdiği acı tecrübelerden sonra, Keyhüsrev'de, muhakkak ki, daha ilk andan itibaren onun muhafazası için gerekli tedbirlerin alınması hususunda bir azim uyandırmış olacaktır. Keyhüsrev gibi fevkalâde şartlarla iktidara gelen birisi için, fedakârlık yapmamak mümkün değildir; fakat, bu fedakârlıkların, mümkün merteye, siyasi ve idari birliği bozucu ve saltanat makamının otoritesini sarsıcı mahiyette olmaması lâzımdır. Filhakika, tahta tekrar yerleştiği zaman, Keyhüsrev'in, kendisine yardım eden ve muvaffakiyetinde âmil olan kimselere minnet borcunu ödemek için bazı avanslar vermiş olduğu görülüyor; ancak yine görülüyor ki, o bunları vermekle beraber, mevcut düzenin zararına bir durum yaratmamak hususunda azami dikkati göstermiştir.

Kendilerinden uç'un en nüfuzlu beyleri şeklinde bahsedilen Yağbasan oğulları, Keyhüsrev adına böyle ciddi ve tehlikeli bir mücadeleye atılırken, acaba kendi şahısları hesabına ne gibi bir kazanç ümit etmişlerdir? Acaba onlar, yaptıkları hizmete mukabil, mensup oldukları âilenin varisleri olarak hiçbir talepte bulunmuşlar mıdır? Bu hususta herhangi bir kayda sahip olmadığımız için, kat'i bir şey söyleyebilmemiz de mümkün değildir. Ancak, elimizdeki bazı ipuçları az-çok bir tahminde bulunmamızı mümkün kılmaktadır. Bir defa, biz Danişmendli Devletinin ilhakını müteakip, idari bir tedbir olarak, Batı uç bölgesine uzaklaştırıldıklarını gördüğümüz bu biraderlerin, artık Batı ucunda bulunmadıklarını anlıyoruz⁸⁹. Buna mukabil, eskiden kendi âilelerinin hâkimiyet sahasını içine alan yerlerde onlardan izlere tesadüf edilmektedir. Keyhüsrev'in iktidara geçmesini takip eden yılda, Muzafferü'd-dîn Mahmud'un adını, Kayseri'de, ecdadına ait bir camiin tamiri

⁸⁹ Bu tarihten yedi-sekiz sene sonra karşılaştığımız iki uç beylerbeyi'nden (bk. aş. not 130) Seyfü'd-dîn Kızıl'ın, Yağbasan-oğlu Muzafferü'd-dîn Mahmud'un yerine geçmiş olması kuvvetle muhtemeldir.

münasebetiyle yazılmış bir kitabede görüyoruz⁹⁰. İbn-i Bîbî'de geçen bazı kayıtlardan, Zahîrû'd-dîn İli'nin de Doğu bölgeleriyle münasebeti bulunduğunu istidlâl edebiliyoruz. Bu kayıtlara göre, Zahîrû'd-dîn İli, yine aynı sıralarda melik olarak Malatya'ya gönderilmiş olan büyük şehzade İzzü'd-dîn Keykâvus ile sıkı münasebetler kuracak bir mevkiye bulunuyordu. Keyhüsrev'in ölümünden sonra babasının yerine tahta geçen Keykâvus, kendisini tanımayan kardeşi Tokat Meliki Alâü'd-dîn Keykubad ile mücadeleye tutuştuğu zaman, Zahîrû'd-dîn İli'nin, eskiden kendisinden görmüş olduğu yardımcıları ve aralarında verilmiş sözleri unutarak, Keykubad tarafında yer almasından fevkalâde mütesir olmuş ve ona kin bağlamıştır⁹¹. Bu sırada Zahîrû'd-dîn İli'nin "*pervâne*" unvanı ile karşımıza çıkması, üzerinde durulmağa değer diğer bir husustur⁹². Bütün bunlardan, Dânişmendli biraderlerin, Keyhüsrev'e yapmış oldukları hizmete karşılık, âilenin eski toprakları üzerinde bazı haklar elde etmiş oldukları manasını çıkarmak mümkündür⁹³; ancak onların herhangi bir feodal teşekkül vücuda getirmelerine asla imkân verilmemiş olduğu muhakkaktır. Aksine, bu gibi ihtimalleri ortadan kaldırmak için, aralarından birisine, doğrudan doğruya merkezî idare kadrosu içinde mevki verilmek suretiyle tatmin edilmeleri cihetine gidildiği anlaşılıyor. Keyhüsrev idareyi ele aldıktan sonra, artık ne Muzafferü'd-dîn Mahmud'dan, ne de Bedrû'd-dîn Yusuf'tan bahis yoktur. Halbuki, merkezdeki kardeşleri Zahîrû'd-dîn İli'nin şöhreti ve nüfuzu daha fazla artmıştır. Sonradan, Muzafferü'd-dîn Mahmud'un Nizamü'd-dîn Sührâb adındaki oğlunu, II. Keyhüsrev zamanında, bu hükümdarın

⁹⁰ Bk. Halil Edhem, *Kayseriyye Şehri*, s. 18.

⁹¹ Lugal-Erzi, I, s. 163; Houtsma, s. 40-41. Aşağıda görüleceği üzere, bu mücadele esnasında Keykubad tarafından Kayseri'de muhasara edilmiş ve bir ara çok güç bir duruma düşmüş olan Keykâvus, adamlarıyla yaptığı bir istişarede, bu durumdan kurtulmak için, kaleden, bir gece anı olarak huruc hareketi yapmak, muhasırları yararak Konya'ya kadar gitmek ve uç bölgesi (Batı ucu) ümerâ ve askerlerinin yardımını temin etmek fikrini ileri sürüyor (s. 164). Böyle, Zahîrû'd-dîn İli'nin Keykubad ile anlaşmış olduğu bir sırada, Keykâvus'un Batı Ucundan yardım ümid edebilmesi için, burada idarenin, Dânişmend âilesine mensup kimselerin elinde bulunmaması icabeder (Bk. bk. not 89).

⁹² Aynı yerler.

⁹³ Bu iddia için bk.P. Wittek, Byzantion, X, s. 30; aynı mll., *The Rise of the Ottoman Empire*, s. 27.

nedimleri ve Köseadağ Muharebesinde (1243) Selçuklu ordusunun ileri gelen kumandanları arasında görüyoruz⁹⁴.

Gıyasü'd-dîn Keyhüsrev'in saltanat makamının nüfuzunu ve merkezî otoritesini kuvvetlendirmek hususundaki azmi ve gayreti, onun tarafından yapılmış olan bütün icraatda açıkça müşahede edilmektedir: Rüknü'd-dîn Süleyman'ın oğlunu ve ona ait "Türk asıllı" devlet erkânını tasfiye ettikten sonra, gerek merkezde, gerekse eyâletlerde en mühim noktalara, derhal, gurbet yıllarında kendisiyle beraber bulunmuş olan yakın adamlarını yerleştirmiştir⁹⁵. Onun erkânı arasında en çok temayüz eden iki şahsiyet, yukarıda adları geçmiş olan Emir Mübârizü'd-dîn Ertokuş ile Seyfü'd-dîn Ay-Aba'dır. Bunlardan, Keyhüsrev'in kölesi olduğunu kati olarak bildiğimiz Ertokuş, Aksarâyî'nin ifadesinden anlaşıldığına göre, onun tahtı tekrar ele geçirmesinde üç beyleriyle beraber mühim rol oynamıştır⁹⁶. 1207 yılına kadar merkezde bulunduğu anlaşılan bu emir, mezkûr tarihte fethedilen Antalya'ya *subaşı* olarak gönderilmiş ve Güney-Batı bölgesinin sahil ve sınır muhafızlığına tayin edilmiştir⁹⁷. *Çaşnigîr* unvanı ile anılan ve yine Keyhüsrev'in bir kölesi olması pek muhtemel bulunan Ay-Aba ise, daima merkezde kalmış ve anlaşıldığına göre *Beylerbeylik* makamını elinde tutmuştur⁹⁸.

Gıyasü'd-dîn Keyhüsrev'in Bizans'ta uzun yıllar kalması ve bu esnada, meşhur Komnen ailesi ile sıhrî bir münasebet kurmuş olması, onun tekrar memleketine dönüp eski tahtına ortuması ile, Anadolu Selçuklu Devletinin içine bazı Bizanslı unsurların da girmesine ve bu arada mezkûr aileye mensup bir asilzadenin, Selçuklu Türkiyesi dahilinde yüksek mevki ve bir miktar arazi üzerinde hakimiyet hakkı kazanmasına müncer olmuştur. Filhakika, Keyhüsrev, gurbetteki sıkıntılı günlerinde kendisine yardımlarda bulunmuş ve onu kızı ile evlendirdiği gibi bir oğlunu da hizmetine vermiş olan Mavrozomes Komnenos'a (İbn-i Bibî'nin Mafrozom Kimnanos'u), artık Dânişmend-oğullarının idaresinden çıktığını gördüğümüz Batı Ucunun en sonunda olup, yakın bir mazide Bizans'tan zaptedilmiş bulunan

⁹⁴ Bu zat mezkûr muharebede Selçuklu ordusunun meğlubiyyetine sebep olan kimselerden biri olarak, meş'um bir nam bırakmıştır (İbn-i Bibî, *Tıpkıbasım*, s. 521, 523, v. d.; Houtsma, s. 237-239; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, s. 45.

⁹⁵ İbn-i Bâbî, *Lugal-Erzi*, I, s. 131.

⁹⁶ Bk.yk. not 83.

⁹⁷ İbn-i Bibî, *Lugal-Erzi*, I, s. 146.

⁹⁸ Bk. aş.

Honas ve Lâdik yörelerinin hakimiyetini vermiştir⁹⁹. Doğrudan doğruya, yeni teşekkül eden İznik İmparatorluğu ile Selçuklu Devleti arasında bir tampon meydana getirmek maksadından ibaret bir dış siyaset tedbiri¹⁰⁰ olan bu icraat, Keyhüsrev'in umumî iç siyaseti noktainazarından bir istisna teşkil eder. Esasen adigeçen şahsın da sonradan merkeze alındığını ve I. Keykubâd zamanında *Beylerbeyilik* mevkiine tayin edildiğini görüyoruz¹⁰¹.

Keyhüsrev böylece kendi gulâmları, yakın adamları, akrabaları ve sadık taraftarları vasıtası ile, bütün memleketin dizginlerini kayıtsız şartsız kendi elinde toplama çabı yaparken, henüz hayatta bulduklarını söylediğimiz iki kardeşinden, Eyyûbî topraklarında barınmakta olan yurtsuz Muîzü'd-dîn Kayserşâh Konya'ya gelerek, eski ülkesi olan Malatya'nın tekrar -şüphesiz aynı şartlarla- kendisine verilmesini rica ediyordu. Kayserşâh, herhalde, Rüknü'd-dîn Süleymanın Konya üzerine yürüyerek saltanatı ele geçirmesi sırasında, aynı duruma düşmüş olan Keyhüsrev'i bir süre Malatya'da misafir etmiş olduğu için, böyle bir ümide kapılmıştı¹⁰². Fakat Keyhüsrev gayet realist idi. Kardeşini, onun kendisine göstermiş olduğu şekilde ağırlamakla beraber, geldiği yere geri göndermekten başka birşey yapmadı¹⁰³. Buna mukabil Sultan, diğer kardeşi Muğîsü'd-dîn Tuğrulşâh'ın Erzurum'daki hakimiyetine dokunmadı. Çünkü, Kılıç Arslan zamanında ve kendisinin ilk saltanatı sırasında Selçuklu hudutları içinde bulunmayan Erzurum bölgesi, devletin Doğu sınırı üzerinde, ona tâbi bir tampon olarak faydalı olabilirdi. Bunun için Keyhüsrev Tuğrulşâh'ın yarı müstakil bir statü içinde Erzurum'a sahip olmasına ses çıkarmadı¹⁰⁴.

Biz Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in, mutlak bir merkezîyet rejimi kurmak fikrinde olduğunu onun, kendi oğullarını birer vilâyete

⁹⁹ P.Witteck, Byzantion X,s.26 v.d.; O.Turan, aynı madde, s. 618.

¹⁰⁰ O.Turan, aynı yer.

¹⁰¹ Burada adı geçen zat ile, daha sonra *beylerbeyi* olan şahsın ayrı ayrı kimseler zamedilmesi ve ikincinin, I. Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in kızı ile evlenmiş bir mühtedî olduğu hususunda literatüre geçmiş yanlışlıkların düzeltilmesi ile ilgili mütalâalar için bk. O. Turan, *Selçuk Devri Vakfiyeleri II*, Belleteen XI, sayı 43,s. 417, not 12. Sultan Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'e Bizans'ta bulunduğu sırada yardım etmiş ve kızını vermiş bulunan (İbn-i Bibî, Lugal-Erzi I,s. 117; Tıpkıbasım, s. 80, 305) Mavrozomes'in, *beylerbeyi* olduğu zaman dahî hristiyanlığı muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. İbn-i Bibî'de Mavrozomes'in kendi kızını Sultan'a vermiş olduğu hususundaki kayıt, Halil Edhem tarafından tamamen aksi şekilde anlaşılmıştır (*Kayseriyye Şehri*, s. 50, not 1).

¹⁰² İbn-i Bibî, Lugal-Erzi I, s. 58-59.

¹⁰³ Bk. İbnü'l-Esir, XII, s. 97.

¹⁰⁴ Bk. O. Turan, *Keyhüsrev I*, s. 616.

göndermesi münasebetiyle, şehzadelerin meliklik statüsüne verdiği yeni şekilde görüyoruz: Filhakika, yukarıda da temas edildiği gibi, Keyhüsrev, Konya'da idareyi tekrar eline aldığı zaman, kendisi ile birlikte Bizans'tan dönmüş olan oğullarını, an'aneeye uygun olarak, birer eyalete göndermiştir. Büyük şehzade İzzü'd-dîn Keykâvus'a Malatya'yı, ortancası Alâü'd-dîn Keykubâd'a¹⁰⁵ da Tokat ile beraber bütün Danişmend İli'ni vermiştir¹⁰⁶. Fakat ne var ki, onun yaptığı bu tevcih, artık, eskiden olduğu gibi, şehzadelere, buldukları vilâyeti kendi mülkleri olarak tasarruf etmek hakkı vermediği gibi, bir tâbi hükümdar sıfat ve selâhiyeti tanımak manasına da gelmiyordu. Onlar buralarda, sadece sultan adına bir idare yetkisine sahip olabileceklerdi. Herbirinin yanında, vilâyetin işlerini çevirmesinde kendisine yardımcı olacak bir idareci kadrosu ve sultanın en mutemet adamları arasından tayin edilen birer *atabey* bulunacaktı¹⁰⁷. Bu memur, şehzadenin yetişmesinden olduğu kadar,

¹⁰⁵ Aşağıda görüleceği üzere, Keyhüsrev'in Celâlî'd-dîn Keyferidûn adında bir de küçük oğlu vardır. Öyle anlaşılıyor ki, bu şehzade o sırada henüz bir eyâlete tayin edilecek yaşta bulunmadığı için, merkezde, babasının yanında kalmıştır.

¹⁰⁶ İbn-i Bibî, Lugal-Erzi, I, s. 131. Prof. P.Wittek İbn-i Bibî'nin "ملك دانشمند را" cümlesindeki "بأسرها" = bi-esrihâ" sözüni "علاء الدين كيقباد مفوض فرمود بأسرها" = bâ serhâ" tarzında okuyarak, bu şehzadeye "iki hudud bölgesi ile Danişmend İli'nin verildiği" manasını çıkarmaya çalışmaktadır (Byzantion X, s. 25).

¹⁰⁷ İbn-i Bibî, Keyhüsrev'in, oğullarını eyâletlere gönderirken, kendilerine tecrübeli ve değerli ricâlden yardımcıları terfik etmiş olduğunu söylüyor. Fakat, isim olarak, sadece, büyük şehzade İzzü'd-dîn Keykâvus'u yetiştirmek için, onunla beraber Malatya'ya yollanmış olan Şeyh Mecdü'd-dîn İshâk'ı zikrediyor (bk. Lugal -Erzi, I, s. 134-135). Âlim bir zat olan Mecdü'd-dîn İshâk b. Yusuf b. Ali (s. 221), Keyhüsrev ile olan münasebeti dolayısı ile, onun, kardeşi Süleyman tarafından tahttan uzaklaştırılması üzerine, Anadolu'da tutunamıyarak Suriye'ye gitmiş idi. Bilâhare Keyhüsrev hakimiyeti tekrar ele geçince, saltanatını etrafa ilân ederken, bütün taraftarlarına mektuplar yazmış ve bu meyanda, eski musahibi olan Şeyh Mecdü'd-dîn İshâk'ı da nezdine davet etmiştir. Hatta bu münasebetle, Şeyh'e gurbetteki hayatını tasvir eden bir mektup yazıp göndermiştir. (aynı eser, s. 36, 132-135). Keyhüsrev'in çok değer verdiği ve hürmet ettiği bu âlimi kendi yanında ahkoymuyarak, saltanatın en yakın namzedi olan büyük şehzadeye mürebbi ve muallim olarak tayin etmesi dikkate şayan bir hadisedir. İzzü'd-dîn Keykâvus sultan oluncaya kadar, Mecdü'd-dîn İshâk'ın onun yanından ayrılmadığı anlaşılakta, sultanlığı sırasında da yine hizmetinde bulunduğu görülmektedir (aynı eser, s. 217-218, v.d.).

İbn-i Bibî burada başka bir isim vermemekle beraber, daha sonra, Keykâvus'un ve Keykubâd'ın cülûsları münasebetiyle, her ikisinin taraftarlarını ve muhaliflerini sayarken, ümerâ ve ricâl arasında, bu iki hükümdarın daha meliklik devirlerinde kendilerinin hizmetlerinde bulunmuş olan bazı şahsiyetleri bilhassa işaret etmektedir. Meselâ İzzü'd-dîn Keykâvus ile birlikte

hareketlerini kontrol altında tutmaktan da mes'ul idi¹⁰⁸. Böylece Anadolu Selçuklu Devletinde, şehzadelerin hanedan azası olarak hâkimiyete iştirak etme hakları ortadan kaldırılırken, bu hakkın sembolü olan *meliklik* müessesesi de, eski fonksiyonundan tamamen mahrum edilerek, merkeze bağlı bir *vâlilik* statüsü içine sokulmuş oluyordu¹⁰⁹.

Ancak, böyle yeni bir rejimin kurulması ile, Anadolu Selçuklu Devletinin bünyesinde, "Türk Hakimiyet Telâkkisi"nin izleri bütün bütün ortadan kalkmış olmayacaktır. Bundan sonra da, aynı an'aneye ait hususiyetler, tamamen İslâmî bir kisve altında olmakla beraber, yine yaşayacaktır. "Hanedan azası müşterek hukuku" şimdi, sadece saltanat makamı üzerinde iddiada bulunmak sınırları içinde kalmakla beraber, yine cârî olmakta devam edecektir. "Büyük oğul rüchaniyeti (*primogenitura*)" yine hep mevzu bahis edilecek ve sık sık "veliahd tayini âdetine" başvurulacaktır. Fakat, fiiliyatta hiçbir, kat'i bir riayeti gerektiren, değişmez bir hukukî kaide olmak değerini kazanamayacaktır. Her iki husus da, ancak bir teâmül ve yemin kıymetini haiz olarak kendilerine uyulduğu nisbette, tatbikatta yer bulacaktır. Bu bakımdan, gerek *ekber-i evlâd* olmanın, gerekse *veliahd* tayin edilmiş bulunmanın bir şehzadeye sağladığı avantaj, onun saltanat iddiasını kuvvetlendirmekten ve rakipleriyle mücadele ederken, kendisine yüksek bir muvaffakiyet şansı temin etmekten öte gidemeyecektir. Hatta çoğu zaman, saltanat intikallerinin halli için bir fayda sağlamak yerine, taht kavgalarının bir emrivâki halini almasına vesile olacaklardır. Çünkü, her saltanat değişikliğinin kendileri için bir kader değişikliği olduğunu gördüğümüz devlet erkânı ve ümerâ, saltanat namzetlerinin etrafında, hissiyatlarının ve menfaatlarının sevkettiği istikamette, birbirlerine muhalif birtakım guruplar teşkil etmekten vareste kalamayacaklardır.

Malatya'ya gönderilen Şeyh Mevdü'd-dîn İshâk'a mukabil, bu şehzadenin sultanlığı zamanında "Vezirlik" ve "Pervânelik" makamlarını işgal etmiş olan Mevdü'd-dîn Ebû Bekir Âbî(?) ve Şerefü'd-dîn Mehmed'in evvelce Keykubâd'ın yanında, Tokat'ta bulunmuş olduklarını öğreniyoruz (aynı eser, s. 277-278; Houtsma, s. 84). Keza aşağıda Keykâvus devrinin en mühim simaları arasında göreceğimiz Emîr-i Meclis Mübârizü'd-dîn Behrâmşâh, Çâşnîgîr Mübârizü'd-dîn Çavlı ve Emîr-i Âhûr Zeynü'd-dîn Beşâre'nin, meliklik devrindenberi aynı hükümdarın hizmetinde bulunan kimseler olduklarını öğreniyoruz (Lugal-Erzi, I, s. 164; Houtsma, s. 41).

¹⁰⁸ Bu şehzadeler için bir *atabey* tayin edilmiş olduğu hakkında, kaynakta açık bir ifade mevcut değilse de, biz buna muhakkak nazarı ile bakabiliriz. *Atabeylik* müessesesi ve görevleri için bk. Köprülü, *Ata (atabeg)*, İA, I, s. 712-718.

¹⁰⁹ Bu mevzuda ayrıca bk. O. Turan, *Keykâvus* I, s. 631; P. Wittek, aynı yazı, s. 31.

Keyhüsrev'in ikinci saltanatı, Anadolu Selçuklu Devleti içinde, merkezî otoritenin kuvvetlenmesi nisbetinde, merkez ile eyâletler ve bilhassa uçlar arasında bir ahengin vücut bulmasının da başlangıcı olmuştur. Bu husus, Keyhüsrev'e halef olan büyük oğlu Keykâvus'un hakimiyeti zamanında ve bilhassa, ondan sonra tahta geçen ikinci oğlu Keykubad'ın saltanatı devrinde açık şekilde farkedilecektir.

Gıyasü'd-dîn Keyhüsrev'in ikinci saltanatı hakkında vermiş olduğumuz izahat, yalnız muayyen bir zaviyeden bakıldığı halde, bu devrin Anadolu Selçuklu Devleti tarihi için ne kadar mühim bir safha teşkil ettiğini göstermeğe kâfidir. Bir bütün olarak değerlendirmek icabederse, bu devir için, tarihte, Anadolu Selçuklularına parlak bir medeniyetin mümessili olmak haysiyetini kazandıran maddî ve manevî müesseselerin birçoğunun temellerinin atıldığı bir t e s i s d e v r i demek mümkündür. Çünkü, Keyhüsrev, bu altı-yedi senelik kısa müddet zarfında, bir yandan saltanat makamının otoritesini bütün memleket sathında kat'iyetle yerleştirmeye çalışırken, bir yandan da, devlet teşkilât ve müesseselerini, merkezîyetçi bir rejimin icabetirdiği şekilde geliştirmiş ve Anadolu'nun istikbaldeki mamur ve müreffeh hayatını hazırlayan medenî ve iktisadî esasları kurmuştur.

Birinci Gıyasü'd-dîn Keyhüsrev, 1211 yılında İznik Rum İmparatoru Theodor Laskaris (1204-1222) ile yapılan savaşta (Alaşehir Muharebesi) şehit olmuştur. Sultan'ın, beklenmiyen bir şekilde, savaş meydanında ölmesi, galip durumdaki Selçuklu ordusunun bir anda paniğe kapılmasına ve galibiyetin tam bir hezimete dönmesine sebebiyet vermişti. Bu arada askerinin ve subaylarının pek çoğu kırılmış ve başta - *Beylerbeyi* (başkumandan)- olduğu anlaşılan-Emir Seyfü'd-dîn Ay -Aba olmak üzere, ileri gelen kumandanlardan bir gurup, düşman eline esir düşmüştü ¹¹⁰. Böylelikle, hadise, müstakbel haricî münasebetler bakımından taşıdığı ehemmiyet bir yana, birdenbire, devlet idaresinin başıboş kalması gibi, çok ciddi bir iç mesele ortaya çıkarmış oluyordu. Halihazır durumda, memleket, uğranılan mağlûbiyete rağmen, dışardan değil, fakat bilhassa içeriden zuhur edebilecek olaylar bakımından, tehlikelere sahne olabilirdi. Bunun için, boş kalan saltanat makamının bir an evvel yeni sahibi tarafından işgal

¹¹⁰ İbn-i Bîbî, Lugal-Erzi, I, s. 145-158; Houtsma, s. 36-39; B. Lehmann, aynı eser, s. 48 (Acropolites'den); O. Turan, Keyhüsrev I., s. 618; A. Gardner, *The Laskarids of Nicaea*, London 1964, s. 82-83.

edilmesi ve devletin dizginlerinin kuvvetli bir idare kadrosuna teslim edilmesi lâzımdı. Halbuki, Keyhüsrev'in ölümünden sonra, Selçuklu tahtı için ortada tam dört tane saltanat namzedi vardı: İzzü'd-dîn Keykâvus, Alâü'd-dîn Keykubâd, Celâlü'd-dîn Keyferidun adlarını taşıyan üç oğlu ve Muğîsü'd-dîn Tuğrulşâh namındaki kardeşi. Muayyen bir veraset usulü mevcut bulunmadığı için, bu şehzadelerin hepsi de, şu anda, Konya tahtı üzerinde, tek tek hak iddia ederek ortaya atılabilirlerdi. Binaenaleyh, bir saltanat mücadelesinin ve bir dahili buhranın zuhur etmesi hiç de uzak bir ihtimal değildi. Bu durum muvacehesinde saltanat meselesinin halli ve devletin mukadderatı, yine Selçuklu ümerâsının elinde bulunuyordu. Netice yine, yalnız nüfuzlu ümerâ ve ricâlin tutumlarına ve temayüllerine göre taayyün edecekti.

Biz bu esnadaki Selçuklu ümerâ ve ricâli hakkında gerek şahıs, gerekse bütün olarak, hiç denecek kadar az bilgiye sahibiz. İbn-i Bibî tarafından verilen izahat, bu hususta ancak bazı tahmin ve istidlâllerde bulunabilmemizi mümkün kılmaktadır. Müellifin anlattığına göre, Sultan Gıyasü'd-dîn Keyhüsrev'in hayatına mal olan müessif hadiseden sonra, Selçuklu Devletinin mesuliyetini ellerinde tutan kişiler, saltanat meselesinin halli için, devletin payitahtı olan Konya'da bir "meşveret melisi" teşkil edip, Keyhüsrev'in yukarıda adları geçen üç oğlu üzerinde fikir teatisinde bulunmuşlar ve neticede, Maraş Meliki Emîr Nusretü'd-dîn Hasan b. İbrahim'in tavsiyesi üzerine, ittifakla, en büyük oğul olan İzzü'd-dîn Keykâvus'u iclâs etmeğe karar vermişlerdir. Karardan sonra da, derhal Kayseri'ye giderek, Keykâvus'u melik bulunduğu Malatya'dan getirtmişler ve kendisine biat etmişlerdir¹¹¹. Fakat, daha Keykâvus asıl saltanat tahtına oturmak üzere payitahta gitmeğe hazırlanırken Tokat'da meliklik yapmakta olan ortanca kardeşi Alâü'd-dîn Keykubâd, kendisine karşı muhalefet ve mücadele bayrağını açmıştır. Melik Keykubâd, babasının ölümünü ve tahtın büyük biraderine verilmekte olduğunu öğrenir öğrenmez, derhal harekete geçmiş, bir yandan amcası Muğîsü'd-dîn Tuğrulşâh ve Küçük Ermenistan Kralı II. Leon (1185-1219) ile ittifak etmek, bir yandan da, Yağıbasan-oğullarından Zahirü'd-dîn İli Pervâne'nin tarafdarlığını ve desteğini sağlamak suretiyle, emri altında oldukça

¹¹¹ İbn-i Bibî, Lugal-Erzi, I, s. 159-161; Houtsma, s. 39-40.

büyük bir kuvvet toplamaya muvaffak olmuş ve henüz Kayseri'de bulunan ağabeysinın üzerine yürüyüp, onu muhasara altına almıştır¹¹².

Şu izahata bakınca, Gıyâsü'd-dîn Keyhüsrev'in savaş meydanında ölmesi ile ortaya çıkmış olan taht meselesinin, Anadolu Selçuklu Devleti için, bütün gayrimüsait şartlara rağmen, başlangıçta, beklendiği kadar bir müşkilâta yol açılmadan, gereken sürat ve sükûnet içinde halledilmiş bulunduğu görülmektedir. Üstelik, yapılan hükümdar intihabında, mutad usullere tam bir riayet göze çarpmaktadır. Devletin en ileri gelen birçok kumandanlarının hayatına veya esaretine sebep olan ağır bir mağlûbiyetin akabinde, geri kalan ümerâ ve ricâlin, derhal payitahtta toplanarak, saltanat meselesini böyle kolayca ve usule uygun bir şekilde halledivermeleri dikkate şayan bir hadisedir. Burada ortaya şu soru çıkıyor: Mağlûbiyetin akabinde, derhal payitahtta bir istişare meclisi akdederek, ölen Sultanın yerine ittifakla onun "*ekber-i evlâd*"ını¹¹³ seçen bu kişiler, bunu yaparken, acaba yalnız örf ve âdetlere riayet etmiş olmayı mı düşünmüşlerdir; yoksa, daha başka faktörler de rol oynamış mıdır?.. Kanaatımızca, İzzü'd-dîn Keykâvus'un, en büyük şehzade olmak dolayısı ile diğer kardeşleri karşısında sahip bulunduğu rüchaniyet, kendisine ve taraftarlarına büyük bir avantaj sağlamış olmakla beraber, bu, onun ittifakla tahta geçirilmesi için verilen kararda yegâne sebep değildir. Yukarıda İbn-i Bibi'den nakletmiş bulunduğumuz izahat arasında görüldüğü üzere, İzzü'd-dîn Keykâvus'un seçilmesinde Nusretü'd-dîn Hasan b. İbrahim adındaki emîrin teklifi bir esas olmuştur. Müellifin, "*Melik-i Maraş*"¹¹⁴ veya "*Hâkim-i Maraş*"¹¹⁵ şeklinde bahsettiği bu emir, Anadolu Selçuklu Devletinin Güney-Doğu hududu üzerinde, Hıristiyan Kilikya Ermeni Krallığı ile, Antakya Prensliğine karşı bir *uç muntıkası* teşkil eden Maraş vilâyetinin irsî valisi idi¹¹⁶. Kendisi, namına yazılmış kitabelerde, *el-Emîrül-İsfehselâr* ve *Melikül-Ümerâ* gibi unvanlar taşımaktadır¹¹⁷. Bu emirin mensup olduğu aile, mezkûr bölgede, babadan oğula intikal etmek suretiyle,

¹¹² Lugal-Erzi, I, s. 162.

¹¹³ Aynı eser, s. 161; Houtsma, s. 14 de "*büzürterin-i evlâd*".

¹¹⁴ Aynı eser, s. 160.

¹¹⁵ Aynı eser, s. 245-256; Houtsma, s. 74.

¹¹⁶ Mükrimin Halil, *Maraş Emirleri*, TTEM, sene14-15, Nr: 6 (83), s. 347.

¹¹⁷ Aynı yazı, (Nr: 8), s. 92-93.

bir asra yakın zaman valilik ve uç muhafızlığı vazifesi görmüştür¹¹⁸. Binaenaleyh, İbn-i Bibi'nin Melik-i Maraş dediği bu zat, tıpkı, daha önce Batı ucunda görmüş olduğumuz Melikü'l-Ümerâ Muzafferü'd-dîn Mahmud veya Kuzey cihetinde Kastamonu bölgesinin irsî valisi ve hakimi olarak göreceğimiz Hüsamü'd-dîn Çoban Bey gibi büyük kuvvet ve nüfuza sahip bir *Türkmen uç beyi*'dir. O halde, Nusretü'd-dîn Hasan adı ile ilgili kayıt bizi, bu seferki saltanat değişikliğinde de inisiyatifin yine bazı uç unsurlarının elinde bulunmuş olduğu neticesine götürüyor. Ölen Sultan'ın merkezî otoriteyi hakim kılmak için aldığı tedbirlere rağmen, daha kendi halefinin tayini münasebetiyle ön plânda bir uç beyini görmemiz, belki, merkezî idarenin Emir Seyfü'd-dîn Ay-Aba ve onun gibi kuvvetli şahsiyetlerinin, mezkûr muharebede esir düşmüş olmaları ile izah edilebilir. Maraş bölgesi ile, Melik İzzü'd-dîn Keykâvus'un valilik ettiği Malatya vilâyetinin yakınlığı düşünülürse, Emir Nusretü'd-dîn Hasan'ın bu şehzade ile olan ilgisinin ve meşveret meclisinde onu teklif etmesinin manası anlaşılabilir. Keykâvus'un, iktidarda bulunduğu zaman esnasında, bu emire verdiği ehemmiyet, aralarındaki münasebetin ne derece dostane ve köklü olduğunu gösterecek mahiyettedir¹¹⁹. Bu itibarla biz, bu emirin Keykâvus'un saltanata seçilmesinde oynamış bulunduğu rolün, sadece tarafsız bir tekliften ibaret basit bir teşebbüs olarak değerlendirilmesinin kâfi olmadığı kanaatindeyiz...

Her nasılsa, şekil bakımından, teamüle uygunluğu hiç münakaşa götürmeyecek bir intihap ile iş başına gelen Keykâvus, Kayseri'de ortanca kardeşi Keykubad'ın hücumuna uğradığı zaman, Anadolu Selçuklu tahtı için, bunun da bir garanti teşkil etmediği ve -resmi bir namzetlik sıfatı bulunsun bulunmasın- herhangi bir şehzadeye, saltanat iddiasında bulunma kapılarının daima açık olduğu hususu bir defa daha teyyüd etmiş oluyordu. Keykubad'ın müttefiki olarak Kayseri kuşatmasına iştirak eden Muğîsü'd-dîn Tuğrulşah, görüldüğü üzere, hükümdar intihabı için istişarede bulunan kimseler tarafından mevzu bahis bile edilmemiştir. Bu durumda Tuğrulşah'ın, doğrudan doğruya kendi hesabına saltanat davasına atılmaktan bir netice almayı ümid etmediği ve binaenaleyh Keykubad'ın yanında muhalefet cephesine katılmayı uygun bulduğu anlaşılmaktadır. İbn-i

¹¹⁸ Aynı yazı, (Nr: 6), s. 347, (Nr: 8), s. 97.

¹¹⁹ Bu husus için bk. aynı yazı, (Nr: 6), s. 348 v.d.

Bîbî bu ittifakı, onunla Keykubad arasında esasen mevcut olan sıkı münasebetlerin bir neticesi olarak göstermektedir¹²⁰. Yine aynı kuşatmada Keykubad'a yardım eden Ermeni Kralının, bunu, ne gibi taahhütlere mukabil yaptığını da sarîh olarak bilmiyoruz. Ancak anlaşmanın, araziye müteallik bir takım şartlara dayandığı muhakkaktır¹²¹. Keykubad'ın safında yer almış olduğu görülen üçüncü şahıs, yani Zahîrû'd-dîn İli, bilindiği gibi daha önce de saltanat meselelerinde rol oynamış bulunan eski bir uç beyidir. Bu esnada karşımıza "pervâne" unvanı ile çıkmaktadır. Kaynağın ifadesinden anlaşıldığına nazaran, kendisi o zamana kadar Melik Keykâvus ile iyi münasebetler idame ettirmiş ve sözleşmeler yapmış bulunduğu halde, Keykubad'ın vaidleri karşısında, son dakikada fikrini değiştirerek ona iltihak etmişti¹²². Danişmend âilesine mensup olan bu emiri kazanmak için, her iki melik tarafından gösterilen gayretin sebebini, şüphesiz, onun, gerek Malatya ve Tokat gibi eski Dânişmend eyaletlerinde, gerekse, uç bölgesinde sahip bulunduğu âlevî ve şahsî şöhretinde ve nüfuzunda aramalıdır. Fakat, buna karşılık, melikler bu soylu şahsiyete ne mahiyette vaidlerde bulunmuş olabilirlerdi? Bu hususta bir tahmin yapmak güçtür...

Keykubad'ın ve müttefiklerinin kuvvetleri karşısında, Kayseri surları içine kapanan Sultan ve taraftarları, görünüşe göre yeter derecede muhafıza sahip değillerdi. Bu vaziyet, Keykâvus'un bir an evvel tahta oturtulması için gösterilen acele ve telâşın bir neticesi olmak icabeder. Bununla beraber, onlar, uzun müddet başarı ile kendilerini savundular. Ancak mukavemet imkânları gittikçe azalmakta idi. Netice-nin kendisi için ümitsiz olduğunu gören genç Sultan, bir ara müşavirlerine¹²³, bir huruç hareketi yaparak muhasarayı yarıp payıtahta kadar gitmeyi ve Batı ucundaki kuvvetlerden yardım temin etmeyi teklif etti. Fakat ondan daha tecrübeli ve sabırlı olan bu şahıslar, kendisini böyle tehlikeli bir hareketten alıkoydular. Bu beyler, içinde buldukları durumdan diplomatik yollarla kurtulmaya gayret ediyorlardı. Nihayet, bu esnada Kayseri'nin şahnesi olan ve müttefikler arasındaki Ermeni Kralı ile eskidenberi dostça münasebetler idame ettirmiş bulunan Celâlû'd-dîn Kayser adlı

¹²⁰ İbn-i Bîbî, Lugal-Erzi, I, s. 163; Houtsma, s. 40.

¹²¹ İbn-i Bîbî Keykubad'ın Ermeni Kralına Kayseri'yi terketmek üzere anlaştığını kaydetmektedir. (Lugal-Erzi, I, s. 163; Houtsma, s. 40).

¹²² Aynı yerler.

¹²³ Bu müşavirler kendisinin melikliği zamanında hizmetinde bulunmuş olan kimse-lerdir (bk. yk. not. 107).

emirin ¹²⁴, gizlice Kralın ordugâhına giderek, onu memleketine dönmeğe ikna etmesi üzerine ¹²⁵, tehlikeyi atlatmaya muvaffak oldular. Müttefikler cephesinde açılan bu gedik, durumdan endişeye kapılan Erzurum Meliki'nin de haber vermeden çekilip gitmesi ile, tam bir yıkıntı halini aldı. Şimdi vaziyet tamamen tersine dönmüş bulunuyordu. Keykubâd Kayseri önünde daha fazla kalamadı. Muhasarayı kaldırarak süratle çekildi ve kendisine, Ankara şehrinin muhkem duvarları içinde melce aradı ¹²⁶.

Muhasaradan kurtulan Keykâvus'un ilk işi, derhal payitahta giderek saltanat tahtına oturmak oldu ¹²⁷. Bundan sonra, bir müddet, dahilî ve haricî işlerin tanzimi ile uğraştı. Keyhüsrev'in ölümünden beri kuvvetli bir hükümet otoritesinden mahrum kalmış olan devletin idaresi, yeniden düzene sokulurken, bir yandan da merkez kontrolünün memleket üzerinde tekrar ikame edilmesi için gereken tedbirler alındı. Bütün komşu devletlerle olduğu gibi, son savaşın galibi İznik İmparatorluğu ile de, siyasi münasebetler yeniden kuruldu. Bu meyanda Laskaris'in nezdinde bulunan esir Selçuklu ümerâsı, başta Beyleybeyi Seyfû'd-dîn Ay-Aba olmak üzere, şehid Sultanın nâşi ile birlikte memlekete döndü ¹²⁸.

Bütün bunlardan sonra, durumu her bakımdan kuvvetlenmiş olan Keykâvus, aynı yılın sonlarına doğru, âsi biraderini bertaraf etmek maksadı ile Ankara üzerine yürüdü. Keykubâd'ın teslim olması ile neticelenen Ankara muhasarası, anlaşıldığına göre bir yıla yakın bir zaman devam etti. Keykâvus bu gâileyi ortadan kaldırmak için, muhasaraya kış mevsiminde dahî ara vermedi. Şehir halkı Keykubad'ı sadakatla müdafaa etmelerine rağmen, yiyecek sıkıntısı dolayısıyla, neticede kaleyi ve Meliki Sultan'a teslim etmek zorunda kaldılar. Bu muhasaraya Türkmenleri ile katıldıkları anlaşılan devrin iki büyük Uç Beylerbeyi, Hüsâmü'd-dîn Çoban ¹²⁹ ile Seyfû'd-dîn

¹²⁴ İbn-i Bibi, Lugal-Erzi, I, s. 165; Houtsma, s. 41.

¹²⁵ Aynı eser, s. 166 v.d. Ermeni Kralı ile anlaşmanın ne gibi şartlarla yapılmış olduğu hususunda bk. O. Turan, *Keykâvus I*, s. 632.

¹²⁶ İbn-i Bibi, Lugal-Erzi, I, s. 168; Houtsma, s. 44.

¹²⁷ Lugal-Erzi, I, s. 170. Keykâvus'un cülüsü için bk. O. Turan, aynı madde, s. 633.

¹²⁸ Lugal-Erzi, I, s. 186-190; O. Turan, aynı yer.

¹²⁹ İbn-i Bibi'nin vermiş olduğu kayıtlardan anlaşıldığına göre, Melikü'l-ümerâ Hüsâmü'd-dîn Çoban Anadolu Selçuklu Devletinin Kuzey-Batı cihetinde kâfirlere (İznik ve Trabzon Rumlarına) karşı devamlı şekilde gazâ ile meşgul olan bir *Uç beyidir*. Zenginliği, cömertliği, ilim ve din adamlarını, dervişleri himaye etmek, alınan esirleri islâmlaştırmak ve *gulâm* yetiştir-

Kızıl¹³⁰ Sultan'dan, Keykubâd'ın ve şehirliilerin hayatlarına dokunulmayacağı hususunda *ahidnâmeler* aldıktan sonra, merkez Beylerbeyi

mek hususundaki himmetleri dolayısı ile devrinde büyük bir şöhrete sahip bulunduğu görülen (bk. Lugal – Erzî, I, s. 196–197; Tıpkıbasım, S. 304 – 305) bu *Türkmen başbuğu*, yukarıda adı geçen Maraş Hakimi Nusretü'd-dîn Hasan Bey gibi, *Uçta*, Türk an'anesine uygun olarak, irsî bir emarete sahiptir (bk. Tıpkıbasım, s. 305). İbn-i Bibî'de ve Aksarâyî'de, XIII. Yüzyıl sonlarında, Kastamonu Sipehdarı olarak zikri geçen (Tıpkıbasım, s. 741; Aksarâyî, s. 171) ve İbn-i Bibî muhtasarında ayrıca, uç muhafızlığı yaptığı Kastamonu ve çevresinin kendi “eba ve ecdadının” eli ile fetih ve yine aynı âileye mensup kimseler tarafından tasarruf edilmiş bulunduğu açıkça ifade edilen Emir Muzafferü'd-dîn Yavlak Arslan b. Alp-yürük (veya *yürek*) (Aksarâyî'de Muzafferü'd-dîn Alp-yürük şeklinde geçmektedir), Melikü'l-ümerâ Hüsâmü'd-dîn Çoban Bey'in torunudur. Hoylu Hasan b. Abdü'l-mü'min tarafından Yavlak Arslan ve oğlu Mahmud Bey adına kaleme alınmış bulunan iki eserdeki : مظفرالدوله والدين سپهدار ديار اوج : امير محمود بن سپهدار ديار اوج ابو الحرث يولق ارسلان بن السعيد الشهيد حسام الدين البيورك بن امير چوبان (Nüzhetü'l-küttap adlı bu eser ve orada bulunan bu kayıt için bk. O. Turan, *Türkiye Selçukluları hakkında resmi versikalar*, s. 172) ve امير محمود بن سپهدار ديار اوج ابو الحرث يولق ارسلان بن السعيد الشهيد (Kavâidü'r-resâil adındaki bu eser ile orada bulunan bu kayıt için keza bk. aynı yer v.d; ayrıca bk. aynı mll. *Selçuk Türkiyesinin din tarihine dair bir kaynak*, Köprülü Armağanı, s. 533) ibareleri, bize Çoban Beyden sonra bu uç emaretinin başında bulunmuş olanları sıra ile vermektedir. Kastamonu ve çevresine hâkim olan Hüsâmü'd-dîn Çoban uç beyi sıfatı ile o istikamattaki Selçuk fütuhatında rol oynamıştır. Kendisinin bize malûm olan en mühim faaliyeti, Alâü'd-dîn Keykubâd zamanında saltanat ordusunun başında yaptığı Suğdak seferidir (1224). Çoban Bey'den sonra oğlunun ve torunlarının aynı şöhrete ve ehemmiyete sahip bulamadıkları anlaşılıyor. Ne İbn-Bibî ve Aksarâyî'de ne de Yavlak Arslan'ın Taşköprü'de yaptırmış olduğu Muzafferü'din Medresesinin kitabesinde (M. Behçet, *Kastamonu Asâr-ı Kadimesi*, İstanbul 1341, s. 58; Talat Mümtaz Yaman, *Kastamonu Tarihi*, İstanbul 1935, s. 108) Alp – Yürük ve Yavlak Arslan için *Melikü'l-ümerâ* unvanı kullanılmaktadır. Yalnız, bu âilenin sonuncusu olan Mahmud Bey adına yazılmış bulunan-yukarıda adı geçen-Kavâidü'r-resâil'de, Yavlak Arslan'a bu unvan verilmektedir (bk. O. Turan, gösterilen yerler) ki, biz bunun uç beylerbeyliğini ifade edip etmediği hususunda şimdilik kat'i bir şey söyleyemeyiz. (Hüsâmü'd-dîn Çoban Bey ve ahfadı hakkında derli toplu bilgi almak için bak. Dr. Yaşar Yücel, *İsfendiyar-oğulları Beyliği*, “Çoban-oğulları” kısmı, D.T.C. Fakültesi Ktp.'de basılmamış doktora tezi, 1963, s. 59–69).

¹³⁰- Melikü'l-ümerâ Seyfü'd-dîn Kızıl Bey de yine Hüsâmü'd-dîn Çoban Bey gibi bir *Türkmen uç beylerbeyi'dir*. İbn-i Bibî bu emir hakkında da aynı şekilde ifadeler kullanmaktadır (Lugal – Erzî, I, s. 196–197, 220). Yalnız müellif bize bu emirin ne hakim olduğu bölge ne de hüviyeti ve ahfadı hakkında bir ip ucu vermiyor. İbn-i Bibî'deki kayıtlar dışında bu şahıs hakkında bilgimiz yegâne şey, onun Ankara'da kendi adını taşıyan bir cami yaptırmış bulunmasıdır (bk. İ. H. Uzunçarşılı, *Kütahya şehri*, İstanbul 1932, S. 71). Bu emirin Batı ucunun muhafızlığını yaptığı ve buraya Yağlıbasan oğullarından sonra tayin edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu Selçuklu Devletinin en mühim uç bölgesi olan Batı ucunun, diğer uç bölgeleri gibi devamlı olarak bir tek âilenin elinde kalmadığı görülmektedir. Kızıl Bey'den sonra bu bölgede sıra ile kimlerin veya hangi âilelerin uç beyliği yapmış olduğunu kat'i olarak tesbit ve takip edemiyoruz.

Seyfü'd-dîn Ay-Aba askerle beraber şehre girdi. Sultan, Keykubad'ı, Ay-Aba'ya teslim ederek, eski meliklik bölgesi olan Malatya'nın Minşar (Masara) kalesine gönderip hapsettirdi (1212).¹³¹

Alâü'd-dîn Keykubâd Ankara'da tahassün ettiği esnada, "*el-Melikü'l-Mansur*" ve "*Nasîru Emîri'l-Mü'minîn*" unvanları ile, kendi adına bakır para bastırmıştır¹³². Sadece mahalli tedavül değerini haiz bulunmakla beraber, onun büyük biraderini sultan olarak tanımadığını gösteren bu meskûkât, aynı zamanda, kendisinin babası devrinde sahip bulunduğu vâilîk statüsü yerine, tıpkı II. Kılıç Arslan'ın oğullarına tanıdığı olduğu tarzda bir müstakil melik hüviyeti takınmış olduğunu göstermesi bakımından ehemiyetlidir. Beri tarafta, daha Kayseri muhasarası sırasında "*Kasîmü Emîri'l-Mü'minîn*" unvanını kullanan İzzü'd-dîn Keykâvus¹³³, Ankara'da müstakil hareket eden kardeşine karşı, saltanat makamı üzerinde fiilen sahip bulunduğu hâkimiyetin meşruiyetini daha tam bir hale getirmek için, hocası Şeyh Mecdü'd-dîn İshak vasıtasıyla, Abbasi Halifesi Nâsır li-dinî'l-lah nezdinde teşebbüste bulunarak, ondan, sultanlığının tasdiki zımında bir *menşur* elde etmiştir¹³⁴.

¹³¹ İbn-i Bibî, Lugal-Erzi, I, s. 191-199; Houtsma, s. 147-150.

¹³² Ahmet Tevhit, *Meskûkât-ı Kadîme-i İslâmiyye Kataloğu*, s. 146.

¹³³ H. 608 (M. 15 Haziran 1211 - 3 Haziran 1212) tarihli bir cami kitabesinde (bk. Halil Edhem, *Kayseriyye Şehri*, s. 33).

¹³⁴ İbn-i Bibî, Keykâvus'un Sinop'u fethetmesi (26 Cemâziyelâhir 611) (bk. O. Turan, Keykâvus I., s. 635) üzerine, bunu İslâm âleminin dîni otoritesi olan Halifeye müjdelemek için Şeyh Mecdü'd-dîn İshak'ı gönderdiğini ve ondan, kurmuş olduğu *fütüvvet* teşkilâtına girmek üzere *fütüvvet sivâl (şalvar)*i istediğini ifade etmekte, sonra da, Sultanın arzusunu is'af etmiş olan Halifenin gönderdiği Arapça *fütüvvetnâme*'nin metnini aynen eserine dercetmektedir (Lugal-Ezri, I, s. 216-222). Müellif, Halifenin *fütüvvetnâme* ile birlikte, Keykâvus'a çeşitli saltanat alâmetleri ve bir *saltanat menşuru* göndermiş olduğunu da ilâve etmektedir (s. 216). Prof. O. Turan bu metnin H. 608 tarihini taşıdığına işaretlerle, haklı olarak, Sinop fethi üzerine değil, Keykâvus'un Konya'da cülûs etmesinden sonra gelmiş bulunduğunu kabul etmekte ve o münasebetle mevzuubahis eylemektedir (Keykâvus I., s. 633). Ancak Prof. Turan, İbn-i Bibî vasıtası ile bize kadar gelmiş olan bu Arapça metnin, Halifenin Keykâvus'u, bilmünâsâbe *fütüvvet* teşkilâtına girmeğe davet ettiği bir saltanat menşuru olduğunu söylüyor. Halbuki, gerek metnin muhtevası, gerekse İbn-i Bibî'nin ifadesi bize, bunun bir menşur değil, sadece bir *fütüvvetnâme* olduğunu göstermekte ve doğrudan doğruya bir davetin değil, fakat sultan tarafından yapılmış bir talebin is'afının mevzuubahis bulunduğunu izah etmektedir (s. 221). Keykâvus kardeşi tarafından Kayseri'de sıkıştırıldığı zaman, saltanatının bir an evvel tastikini temin etmek için Halife nezdinde müracaatta bulunmuş ve bunu kolaylaştırmak için de elçisini Nâsır lidîn'l-lah'ın huzuruna, onun hoşuna gidecek böyle bir taleple göndermeği düşünmüş olabilir.

Görüldüğü üzere, I. İzzüd-dîn Keykâvus da, Anadolu Selçuklu Devleti tahtına otururken, kendinden önceki hükümdarların geçirmiş bulunduğu klâsik saltanat mücadelesi imtihanını geçirmiştir. Çünkü, II. Kılıç Arslan'ın yaptığı icraattanberi geçen yirmi sene zarfında, devlet idaresi sahasında fiilen büyük gelişmeler vukubulmuş olmasına rağmen, taht veraseti meselesinde, müşterek mülkiyet hukukuna ve ümerâ reyine dayanan eski göçebe usulü aynı şekilde yürürlükte bulunmaktadır. Gerçi Keykâvus'un tahta geçmesinde -görünüşe göre- hem merkez, hem de uç mensubu olan Selçuklu ümerâsı, tam bir anlaşma halinde hareket etmiş ve bu sebeple, hükümdar değişikliği sonunda, mevcut idare kadrosu içinde bir tasfiye veya tecziye hadisesi vukubulmamıştır, ve ihtimal, eski kadroda bulunan kimseler, mezkûr hükümdarın saltanatı boyunca, şu veya bu şekilde, hizmette devam etmişlerdir. Fakat saltanat intikali, yeni sultanın arzu ve imkânı nisbetinde, gerek merkezde, gerekse eyâlet makamlarında, yine de, çok mühim bazı değişikliklere müncer olmuştur. İzzü'd-dîn Keykâvus, tıpkı babası gibi, tahta oturur oturmaz bazı mühim mevkilere kendi en yakın adamlarını yerleştirmekten geri kalmamıştır. Malatya'da iken maiyetinde bulunmuş olan ümerâdan Mübârizü'd-dîn Behrâmşâh, Mübârizü'd-dîn Çavlı ve Zeynü'd-dîn Beşâre'yi, Kayseri muhasarası esnasında, *Emîr-i Meclis*, *Emîr-i Çâşnîgîr* ve *Emîr-i Âhur* sıfatlarıyla, yüksek saray makamlarına yerleştirmiş¹³⁵, kendilerine büyük iktalar tahsis etmiş¹³⁶ ve diğer devlet erkânı arasında bu şahıslara hususi bir mevki ayırmıştır. İbn-i Bibî bize, bunlardan -Türk adı taşıyan- Çâşnîgîr Mübârizü'd-dîn Çavlı'nın Rum asıllı bir köle olduğunu bildiriyor¹³⁷. Diğer iki şahsın menşeleri hakkında bir malumata sahip değiliz. Sultan İzzüd-dîn Keykâvus mezkûr beyler arasında bilhassa Emîr-i Meclis Mübârizü'd-dîn Behrâmşâh'a ayrı bir itimat ve teveccüh göstermiştir. Okadar ki, sırf bu emir için, bu hükümdarın devrinde *Emîr-i Meclislik* makamı en yüksek askeri mevki olan *Beylerbeyiliğin* üstünde tutulmuştur¹³⁸. Gerek İbn-i Bibî'nin ifadesinden anlaşıldığına, gerek

¹³⁵ İbn-i Bibî, Lugal-Ezri, I, s. 164; Houtsma, s. 41.

¹³⁶ Zeynü'd-dîn Beşâre'ye Niğde'yi (burada kendisine âit -Alâeddin Camii adı ile bilin- H. 620 tarihli bir cami vardır. Bk. A. Gabriel, *Monuments Turcs d'Anatolia*, I, Paris 1931, s. 121), Necmü'd-dîn Yusuf'a Malatya'yı, Mübârizü'd-dîn Çavlı'ya Elbistan'ı ikta etmiştir (Lugal-Ezri, I, s. 169; Houtsma, s. 44).

¹³⁷ Aynı eser, Lugal-Ezri, I, s. 279; Houtsma, s. 118-119.

¹³⁸ Lugal-Ezri, I, s. 233.

başka bir kaynağın kaydından öğrenildiğine göre, bu emir aynı zamanda, Keykâvus'un devamlı payitaht olarak kullandığı Sivas'ın *Subaşılığını* da uhdesinde bulunduruyordu¹³⁹. Önceki devrin en nüfuzlu şahsiyeti olan ve esaretten döndükten sonra tekrar merkez Beylerbeyiliğini işgal etmiş bulunan Çâşnîgîr Seyfü'd-dîn Ay-Aba, böylece, yeni sultan zamanında ikinci dereceye düşmüştür. Buna mukabil şehit Sultanın yakın adamlarından olan Kayseri Şahnesi Celâlî'd-dîn Kayser, yukarıda izah edildiği üzere, Kayseri muhasarasının atlatılmasında göstermiş olduğu gayret ve başarıdan sonra, merkezde yüksek bir mevkie, yani *Pervâneliğe* tayin edilmiştir¹⁴⁰. Saltanat intikali ve taht mücadelesi münasebetiyle rol oynayan bu en nüfuzlu şahsiyetlerden başka, bu hükümdarın saltanatı esnasında adları geçen diğer merkez erkânı Emîr Behâü'd-dîn Kutluca¹⁴¹ Emîr-i Devât Ziyâü'd-

¹³⁹ İbn-i Bîbî Behrâşâh'ın Sivas Subaşılığı hususunda kat'i bir ifade kullanmamakla beraber, verdiği mâlûmatan bunu çıkarmak mümkün oluyor. Meselâ Keykâvus'un ölümünden sonra, Keykubâd'ın iclâsı mevzuubahis olduğu zaman, şehzade hapis bulunduğu kaleden getirilinceye kadar, bu emir Sivas'ta sıkı emniyet tedbirleri almakla meşgul olmuştur (Lugal-Erzi, I, s. 283). Keykubâd Konya'da asıl saltanat tahtına oturmak üzere hareket edince, aynı emir muhafızlık göreviyle gene Sivas'ta bırakılmıştır (s. 286-7). Mamafih İbn-i Bîbî'nin eksik bıraktığı bu husus Arap tarihçisi İbn-i Vâsıl tarafından tamamlanmıştır. Bu müellif, Keykâvus'un Halep seferi sırasında, Eyyübî hükümdarı Melik Eşref'e mağlûp olan Selçuklu kumandanını Sivas Subaşı diye kaydetmektedir ki, aşağıda görüleceği gibi, bu kumandan Behrâşâh'dan başkası değildir (*Müferricü'l-Kürûb fî ahbâri Benî Eyyüb*, nşr. C. Şeyyâl, Kahire 1960 (1379), c. III, s. 267).

¹⁴⁰ İbn-i Bîbî, Lugal-Erzi, I, s. 169; Houtsma, s. 44. Bu emirin adı, Keykâvus tarafından fethedildikten sonra inşa edilen Sinop kalesinin üzerindeki H. 612 tarihli bir kitabede geçmektedir (bk. Ahmet Tevhid, *Sinop Şehri ve Kalesi inşası*, TOEM, sene 1, s. 254, n3).

Celâlî'd-dîn Kayser Pervâneliğe getirilirken, saltanat mücadelesi sırasında pervâne olarak karşımıza çıkmış olan eski Uç Beyi Zahîrî'd-dîn İli, Keykubâd'ın Ankara'ya çekilmesi üzerine, ondan ayrılarak Niğde'ye gitmiş ve şehir halkını para ile tatmin etmek suretiyle, orada müdafaa tedbirleri almağa teşebbüs etmiştir. Fakat Niğde *rûnûd* (işsiz güçsüz takımı)u kendisine rahat vermemiş, maiyetinde bulunan kimselere ve malına tecavüz etmiştir. Bunun üzerine burada tutunamayacağını anlamış ve Luluva (yani Ulukışla) ya geçmiş, ancak, orada da kalamıyarak Kilikya üzerinden Suriye'ye iltica etmiştir. Burada Halep yakınında Tell-Bâşir denilen yere geldiği zaman hastalanmış ve kısa bir zaman sonra vefat ederek oraya gömülmüştür (Lugal-Erzi, I, s. 169-170). Sultan İzzü'd-dîn Keykâvus bu emire karşı duyduğu kını, onun ölümünden sonra da unutamamış, Suriye seferine çıktığı zaman (1218), Tell-Bâşir'i zaptedince, Zahîrî'd-dîn İli'nin mezarını buldurmuş ve onun kemiklerini çıkartıp yaktırmıştır (Lugal-Erzi, I, s. 258; Houtsma, s. 75-76).

¹⁴¹ Aynı Eser, Lugal-Erzi, I, s. 242. Behâüd'-dîn Kutluca'nın adı Muhtasar metinde Keykâvus devri hadisleri dolayısıyla hiç geçmemektedir.

dîn Kara Arslan¹⁴², Emîr-i Ârız Nizâmü'd-dîn Ahmed Erzincânî¹⁴³, Münşî-i Has Şemsü'd-dîn Isfahânî¹⁴⁴, Tuğrâî Şemsü'd-dîn Hamza¹⁴⁵, Sâhib Mecdü'd-dîn Âbî¹⁴⁶ ve Pervane Şerefü'd-dîn Muhammed'di¹⁴⁷. Daha sonraki hadiseler arasında rastladığımız bu şahıslar, buldukları mevkileri Keyhüsrev zamanından beri işgal ediyorlar mı idi; yoksa yeni hükümdar tarafından yapılan tayinlerle mi iş başına geldiler, bilmiyoruz. Ancak, bunlar arasında son iki şahsın, eskiden Melik, Keykubâd'ın maiyetinde bulunmuş kimseler olduklarını tespit edebilmekteyiz¹⁴⁸.

Eski devlet erkânı tarafından ittifakla tahta çıkarılan Keykâvus'un buna rağmen, devletin dizginlerini, babası gibi, mümkün olduğu kadar kendi şahsına bağlı kimselere teslim etmek zaruretini duyması manasız değildir. Çünkü, saltanat meselesinde rol oynayan kimselerin, bundan kendi şahsi durumları hesabına istifade etmeğe çalışmaları, hatta, iktidara kendileri sayesinde gelmiş olduğunu imâ etmek ve diğer saltanat azasını bir koz olarak tutmak suretiyle, hükümdar üzerinde manevî veya fiilî bir baskı kurmağa kalkışmaları mümkündür. Anadolu Selçuklu Devletinin tarihinde bunun misalleri çoktur... Şiddetli bir mizaca, büyük bir saltanat ihtirasına ve o nisbette ileri bir siyasî ve idarî görüş ve kabiliyete sahip olan Keykâvus gibi bir şahsiyetin, böyle bir duruma meydan vermek istemeyeceği ve bunun için gereken tedbirleri alacağı muhakkaktı. Nitekim, biz onun, şimdiye kadar yapmış olduğu icraatla da tatmin olmadığını ve mevkiini iyice teminat altına almış olmak için, bir ara, -maiyetinde bulunan bazı ricâlin de teşvikiyle-¹⁴⁹ mevcudiyeti en tehlikeli sayılan ortanca kardeşini (yani Keykubad'ı) ortadan kaldırmaya bile teşebbüs ettiğini, fakat hocası Mecdü'd-dîn'in şefaati

¹⁴² Aynı eser, s. 237.

¹⁴³ Aynı eser, s. 180, 275; Houtsma, s. 45, 83.

¹⁴⁴ Aynı eser, s. 275; Houtsma, s. 83.

¹⁴⁵ Aynı eser s. 274; Houtsma, aynı yer.

¹⁴⁶ Aynı eser, s. 251, 273, 277; Houtsma, s. 82, 84 (burada Mecdü'd-dîn Ebû Bekir İsa şeklinde geçmektedir).

¹⁴⁷ Aynı yerler. Bu zatın, Celâlü'd-dîn Kayser'in yerine bu makama geldiği anlaşılmaktadır.

¹⁴⁸ Aynı eser, Lugal-Erzi, I, s. 277-8; Houtsma, s. 84.

¹⁴⁹ Bu hususta Arap tarihçisi İbnü'l-Esir (c. XII, s. 163) ve İbn Vâsıl (*Müferricü'l-Kürûb*, c. III, s. 219) da kayıtlar bulunmaktadır.

üzerine bundan vazgeçtiğini anlıyoruz¹⁵⁰. Hükümdar intihabı esnasında ismi mevzuubahis edilen küçük şehzade Celâlü'd-dîn Keyferidûn hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Bildiğimiz yegâne husus, kendisinin, Koylu-Hisar'da mevkuf tutulmak suretiyle, tıpkı Keykubad gibi tehlikesiz hale getirilmiş olmasıdır¹⁵¹. İzzü'd-dîn Keykâvus'un, saltanatının sonuna kadar kardeşlerinin hayatına dokunmamasının başlıca sebebi, herhalde, kendisinin ya hiç erkek çocuk sahibi olamamış bulunması, veya şayet olmuşsa bile, bunların kendisine halef olamayacak kadar geç dünyaya gelmiş bulunmalarıdır¹⁵².

Saltanatının emniyeti için mümkün olabilen tedbirleri alan Keykâvus, gerçi memlekette mutlak bir otorite kurmağa muvafak olmuştur; onun sekiz yıllık saltanatı, Anadolu Selçuklu Devletinde, merkezîyet rejiminin istikrar kazandığı ve saltanat makamının kat'i bir hâkimiyet kurduğu devirdir; biz bunun neticelerini, bu devrin vukuâtını gözden geçirdiğimiz taktirde, devlet ve cemiyet hayatının, idarî, siyasî, iktisadî, medenî ve adlî bütün safahatında açıkça görebiliriz. Bununla beraber, bu devirde de devlet, idare mekanizmasındaki müzmin hastalıklarından kurtulmuş değildir. Yukarıda izah edildiği gibi, Keykâvus'un, cülûsundan bir müddet sonra, en büyük selâhiyetleri kendi adamlarına vererek, eski idarecilerin nüfuzunu kırması, devlet erkânı arasına kıskançlık ve rekabet ateşi düşürmüştü. O zamandanberi için için yanan bu ateş, nihayet, onun saltanatının sonlarına doğru, 1218 Halep seferi sırasında parlamak imkânını bulmuş ve devleti hariçte ve dahilde yeni buhranlarla karşı karşıya bırakmıştır. İbn-i Bibî bu hadise münasebetiyle, ümerâ rekabetlerinden bahsetmekte ve ümâra arasındaki çekişmelerin Anadolu Selçuklu Devletini nasıl kemirdiğini, acı bir dille anlatmak-

¹⁵⁰ Bk. İbn Vâsıl, aynı yer.

¹⁵¹ Keykâvus öldüğü zaman, yeni sultanın seçimi için yapılan istişare sırasında küçük şehzade Keyferidûn'un Koylu-Hisar'da mevkuf bulunduğu ifade edilmektedir. (İbn-i Bibî, Lugal-Erzi, I, s. 276; Houtsma, s. 84). Prof. O. Turan şehzadeyi mezkûr kalenin meliki olarak göstermektedir (bk. Keykubad I., İ A, VI, s. 647).

¹⁵² Selçuknâmelerde Keykâvus'un çocuğu bulunduğu dair herhangi bir kayıt yoktur. Buna mukabil çağdaş Arap tarihçisi İbnü'l-Esir, Keykâvus öldüğü zaman çocuklarının kendisine halef olamayacak kadar küçük yaşta bulduklarını, bu sebepten onun, ölmeden önce kardeşi Keykubad'ı hapisten çıkararak tahta namzet gösterdiğini ve devlet erkânına bu hususta vasiyette bulunduğunu söylemektedir. (bk. gösterilen yer). Keykâvus'un kendine rekabet etmiş olan kardeşinin tahta çıkarılmasını vasiyet ettiğini Süryani Ebü'l-Ferec (T. trc. c. II, s. 505) ve Anonim Selçuknâme müellifi de (s. 45) zikrediyor.

tadır¹⁵³... Mezkûr sefer esnasında Sultan, Eyyubî kuvvetlerine karşı Sivas Subaşı Emîr-i Meclis Mübârizü'd-dîn Behrâmşâh ile Beylerbeyi Seyfû'd-dîn Ay-Aba'yı öncü kumandanı olarak görevlendirmişti. İki gurup halinde sevkedilen bu kuvvetlerin birincisini idare eden Behrâmşâh, kendi başına muvaffakiyet kazanmak sevdasına kapılarak, ileri atılmış ve düşmanla savaşa tutuşmuştu. Fakat hatalı bir sevkidare neticesi güç duruma düşmüş ve geride bulunan Ay-Aba'dan yardım istemek zorunda kalmıştı. Ay-Aba ise, sırf Sultan'ın gözdesi olan arkadaşına karşı beslediği kıskançlık dolayısıyla böyle bir anda, yardım talebine bililtizam cevap vermemiş, onun düşman önünde yenilmesine, kuvvetlerinin imha edilmesine ve kendisinin esir düşmesine seyirci kalmıştır¹⁵⁴. Bu hadise, aynı sefer esnasında düşmanın çeşitli diplomasi oyunları ile karşılaşmış ve bu yüzden sınırları ve morali son derece bozulmuş olan Keykâvus'un tam bir hezimet halinde Elbistan'a kadar çekilmesine sebep olmuştur. Filhalka Eyyubîler, gayet mahirâne tertiplenmiş hilelerle, Seçuklu Sultanının hem ittifak kombinezonlarını felce uğratmışlar, hem de onu kendi kumandanlarının ihanetine uğradığı şüphesine düşürmeğe muvaffak olmuşlardır¹⁵⁵. Bütün bunlar Keykâvus gibi muktedir ve mağrur bir hükümdara çok ağır gelmiş ve onu maiyetinde bulunanlara karşı en zalimâne bir şekilde hareket etmeğe sevketmiştir. Onun gazabının ilk kurbanları, Eyyübîlerden zaptedilmiş olan kaleleri, Selçuklu ordusu çekildikten sonra geri teslim etmek zorunda kalan iki günahsız kale muhafızı (*kutvâl*) olmuştur. İbn-i Bibî'den öğrendiğimize göre, bu şahıslar, Keykâvus'un cülusunda en mühim rolü oynadığını gördüğümüz Maraş Meliki Nusretü'd-dîn'in kardeşi ve damadı idi¹⁵⁶. Sultan bunların ikisini de astırdı. Bunun arkasından Anadolu Selçuklu tarihindeki ümerâ katliamlarının en ibret ve dehşet verici sahnelerinden biri cereyan etti. Keykâvus mezkûr sefer sırasında, Eyyubîlerle gizlice muhabere etmek suretiyle kendisine karşı hiyanette bulunmuş olduklarını zannettiği -hüviyetlerini ve sayılarını bilmediğimiz- bir gurup ümerayı bir evin içine doldu-

¹⁵³ İbn-i Bibî, Lugal - Erzi, I, s. 264.

¹⁵⁴ Aynı yer.

¹⁵⁵ Bu hususta tafsilât için bk. O. Turan, Keykâvus I., s. 638-9; Mürkimin Halil, *Maraş Emirleri*, TTEM, sene 14-15, Nr. 6, s. 348-350; Nr. 8, s. 85-90.

¹⁵⁶ İbn-i Bibî, Lugal-Erzi, I, s. 266-7; Houtsma, s. 80.

arak toptan yaktırdı¹⁵⁷. Fakat hadiseden sonra, haksız hareket ettiğinin farkına vararak, vicdan azabı duymağa başladı. Bu azap kendisini derin bir ruhi buhran içine düşürdü. Bunun neticesi olarak vereme yakalandı ve bir müddet sonra da öldü (1220 başları)¹⁵⁸.

I. İzzü'd-dîn Keykâvus'un, arkasında kendi yerini işgal edebilecek bir oğul bırakmadan vefat etmesi, Anadolu Selçuklu tahtı için, namzet olarak, seçim sahnesine yine onun eski rakiplerini çıkarmış bulunuyordu. Bunlardan Alâü'd-dîn Keykubâd, şimdi, yine Malatya'ya tâbi bir kale olan Kezirpert'de¹⁵⁹, Celâlî'd-dîn Keyferîdûn ise Kolu-Hisar'da mevkuf idiler. Amcaları Muğîsü'd-dîn Tuğrulşâh Erzurum'daki hakimiyetine devam ediyordu¹⁶⁰. Anadolu Selçuklu tahtının kaderini yine ileri gelen beylerin reyî ve kararı tayin edecekti... İbn-i Bibî'nin gayet tafsilath bir şekilde verdiği bilgiden anlaşıldığına göre, bu def'aki hükümdar intihabı, doğrudan doğruya merkez ümerâsının inisiyatifi ve iradesi altında cereyan etmiştir. Başta Beylerbeyi Seyfî'd-dîn Ay-Aba ve Sivas Subaşısı Emîr-i Meclis Mübârizü'd-dîn Behrâmşah olmak üzere, Çâşnîgîr Mübârizü'd-dîn Çavlı, Emîr-i Âhur Zeynü'd-dîn Beşâre ve Pervâne Şerefü'd-dîn Mehmed gibi en büyük askerî merkez ricâli, sultanın ölümünü saklamışlar ve Sâhib Mecdü'd-dîn Âbî, Tuğrâî Şemsü'd-dîn Hamza, Emîr-i Arız Nizâmü'd-dîn Ahmed ve Münşî-i Has Şemsü'd-dîn İsfahânî'den müteşekkil diğer sivil ve askerî erkân ile Sivas'da bir "meşveret meclisi" akdetmişlerdir¹⁶¹. Bu mecliste cereyan eden görüşmeler ve yapılan münakaşalar, bize devlet erkânının hâletiruhiyesini göstermesi bakımından çok dikkate şayandır. Bu şahısların içinde bir gurup Tuğrulşâh'ı tutarken, bir ikinci gurup Keyferîdûn'un üzerinde durmuştur. Buna mukabil Beylerbeyi ile Emîr-i Meclis ısrarla ölen Sultanın kardeşi olan Melik Keykubâd'ı savunmuşlar ve Vezir ile Pervâne'nin şiddetli muhalefetine rağmen, sonunda onun tahta çıkarılmasını hepsine zorla kabul ettirmişlerdir¹⁶². Gerçekte, Keykubâd üzerinde yapılan münakaşalarda, onu tutanlara da, ona muhalif olanlara da hakim olan fikir-

¹⁵⁷ Aynı eser, s. 267-270; Houtsma, s. 81.

¹⁵⁸ Aynı yerler. Keykâvus'un ölüm tarihi hususunda bk. O. Turan, *Keykâvus I.*, s. 640.

¹⁵⁹ İbn-i Bibî bu kalenin Keykubad'ın ikinci mahbesi olduğunu söylüyor (Lugal-Erzi, I. s. 278; Houtsma, s. 85). Kezirpert hakkında bk. Halil Edhem, *Kayseriyye Şehri*, s. 36 n3.

¹⁶⁰ İbn-i Bibî, Lugal-Erzi, I, s. 276.

¹⁶¹ Aynı eser, s. 273-6; Houtsma, s. 82-84.

¹⁶² Aynı eser, s. 277-8; Houtsma, s. 84.

ler ve hisler müşterek idi. Hiç şüphe yok ki, meşveret meclisinde bulunan herkes, mevcut namzetler arasında, Anadolu Selçuklu Sultanlığı için en uygun şartların Melik Keykubâd'ın şahsında bulunduğu müttelik idiler. Bununla beraber, vaktiyle Keykâvus'un maiyetinde ona karşı savaşmış olan, onu saltanat hayallerinden mahrum bırakarak uzun ve meşakkatli bir hapis hayatı yaşamaya mahkûm etmiş ve belki de, ağabeyisine onun yok edilmesini telkin etmiş bulunan bu insanların, Keykubâd'ın sultan olmasından duydukları endişe, muhakkak ki, onun liyâkati hususunda sahip oldukları fikirden daha kuvvetli idi. Keykubâd'ın eski hizmetkârları olan Vezir Mecdü'd-din ile Pervâne Şerefü'd-din bu endişeyi açıkça izhar ederlerken ve mecliste bulunanların çoğu da kendileriyle aynı fikirde iken, onu Ankara'da teslim alıp, hapse götürmüş olan Beylerbeyi Ay-Aba ile, Keykâvus'un en yakın adamı olan Emîr-i Meclis Behrâmşâh'ın, diğerlerinin hareketiyle tam bir tezat teşkil eden tutumları nasıl izah edilebilir? Kanaatımızca, bu hadisede, İbnü'l-Esir, Ebü'l-Ferec ve Anonim Selçuknâme müellifinin, Keykâvus'un, öleceğini anladığı zaman, emirlerine, kendi yerine Keykubâd'ı geçirmeleri için vasiyette bulunmuş olduğu hususundaki kayıtları bir değer kazanmaktadır¹⁶³. Mamafih, böyle bir durum mevcut olmasa bile, Ay-Aba ve Behrâmşâh, Keykubâd'ı kendi arzu ve gayretleriyle tahta geçirdikleri taktirde, herhalde, onun affını ve hatta şükran hislerini kazanabileceklerini tahmin etmişlerdir... Gerçekten, istişare sona erdikten sonra, Beylerbeyi Ay-Aba haberi Keykubâd'a müjdelemek ve onu mahpus bulunduğu yerden alıp getirmek işini bizzat yapmış ve daha tahta geçirmek üzere yola çıkmadan evvel, ondan, kendi hayatı için yazılı ve sözlü yemin almıştır¹⁶⁴. Ay-Aba, Emîr-i Meclis'in Emîr-i Âhur'u Oğul Bey ile birlikte, Keykubâd'ı getirirken, Behrâmşâh'ın kendisi de, subaşı bulduğu Sivas'ta gerekli emniyet tedbirlerini almakla meşgul olmuştur. Keykubâd geldiği zaman, iki emîr onu önce ağabeyisinin tâbûtu başına götürmüşler, onun ölüsünü kendisine gösterdikten sonra tahta oturtmuş ve cülûsu ilân etmişlerdir¹⁶⁵.

Keykubad devlet erkânının biat ve tebriklerini kabul ettikten ve ağabeyisi için üç günlük matem merasimi¹⁶⁶ yaptıktan sonra,

¹⁶³ Bk. yk. not 152.

¹⁶⁴ İbn-i Bibî, Lugal-Erzi, I, s. 278-284; Houtsma, s. 83-87.

¹⁶⁵ Aynı yerler.

¹⁶⁶ Aynı yerler.

Emir-i Meclis Behrâmşâh'ı Sivas'ta bırakarak¹⁶⁷, devletin hakiki merkezi olan Konya'ya müteveccihen hareket etti. Yol üzerinde, diğer bir payitaht şehri olan Kayseri'de de bir cülûs merasimi icra edildi¹⁶⁸. İbn-i Bibî Keykubad'ın her üç payitahttaki tahtlara oturmasını ve bilhassa Konya'da yapılan parlak cülûs törenini bize büyük bir tafsilâtla nakletmektedir¹⁶⁹. Yeni Sultanın cülûsu bütün eyâletlere, uçlara, komşu devletlere ve bu arada, İslâm âleminin dînî reisi sıfatı ile Abbasi Halifesine bildirildi. Bunun üzerine Halife Nâsır li-dini'l-lah bir müddet sonra İmam Şihâbü'd-dîn Sühreverdi'yi bir *salтанат менşuru* ile Konya'ya göndererek onun hakimiyetini tasdik etti¹⁷⁰.

I. Alâü'd-dîn Keykubâd, böylece, sekiz yıl önce âsi olarak, zorla ele geçirmek için savaştığı tahta, sekiz yıl sonra, hiç ümit etmediği bir şekilde meşru bir hükümdar olarak yerleşmiş bulunuyordu. Üstelik, onun cülûsu, Anadolu Selçuklu tarihinde, hemen hemen I. Kılıç Arslan'dan (1092-1107) beri, ciddi bir taht mücadelesi doğurmayan¹⁷¹ ilk saltanat değişikliği hadisesini teşkil ediyordu. Binaenaleyh, Keykubâd, babasının ve ağabeyisinin hakimiyetleri esnasında kuvvet, refah, ve istikrar bulmuş olan Anadolu Selçuklu Devletini, maddî ve manevî bir sarsıntıya uğramadan, olduğu gibi devralmış bulunuyordu. Şahsiyet olarak, seleflerinden de üstün birtakım meziyetlere malikti. Kafasında yakın ve uzak siyasi maksatlar için plânlara tasarlıyordu. Bu itibarla, daha tahta çıkar çıkmaz, bütün müsait imkânlarla sahip bir hükümdar mevkiinde görünüyordu. Fakat burada cevap verilmesi gereken bir husus vardır: Keykubad acaba, saltanat mevkii üzerinde, devletin iç ve dış meselelerini istediği gibi yürütebilmek için gerekli olan istiklâlâle sahip bulunuyor mu idi? Başka bir ifade ile: Acaba, kendisini hapisten çıkarıp tahta geçirmiş olan devlet erkânı üzerinde normal bir otorite kurabilmiş mi idi? Hatırlanacağı üzere, gerek Keyhüsrev, gerekse Keykâvus, tamamen farklı şartlarla iktidara geldikleri halde, merkez kadrosundaki mühim mevkilere, mümkün olduğu kadar kendi adamlarını ve taraftarlarını yerleştirmişler ve dizginleri bunlara teslim etmişlerdi. Yedi yıl hapiste kalmış bulunan Keykubad için böyle bir icraatı

¹⁶⁷ Aynı eser, s. 286-7; Houtsma, s. 88.

¹⁶⁸ Aynı yerler.

¹⁶⁹ Aynı eser, Tıpkıbasım, s. 214-221; Houtsma, s. 88-91.

¹⁷⁰ Tıpkıbasım, s. 229-235; Houtsma, s. 94-97.

¹⁷¹ Bu hususta bk. O. Turan, *Keykubad I.*, s. 647.

yapabilmek kolay değildi. Vaktiyle onun hizmetinde bulunmuş kimse-ler, kendisi hapse girince, ya ehemmiyetlerini kaybetmişler, ya da Keykâvus'a dehalet ederek, eski efendilerinin en şiddetli muhalifleri haline gelmişlerdi. Yukarıda görüldüğü üzere, Keykubâd'ın tahta geçmesinden en fazla endişe duyanlar onun eski adamları idi. Gerçekten, biz cülûstan sonra artık ne Sahib Mecdü'd-dîn Âbî'nin, ne de Pervâne Şerefü'd-dîn Mehmed'in adına rastlıyoruz. Bu şahısların yerine, vezir olarak Reşîdü'd-dîn, pervâne olarak da yine Celâlî'd-dîn Keyser zikredilmektedir¹⁷². Keykubâd tarafından merkez kadrosunda yapılan yeni tayinlerden biri de, Hokkabaz-oğlu namı ile maruf Kayseri Subaşı Emîr Seyfî'd-dîn Ebû Bekir'in¹⁷³ *Nâibliğe* getirilmesidir¹⁷⁴. Bu isimlere, Keykubâd devrinde onsekiz yıl müddetle *Taş-hâne Emirliği* yapan Celâlî'd-dîn Karatay¹⁷⁵ ile cülûstan kısa bir müddet sonra *Emîr-i Cândârlık* makamında görülen Mübârizü'd-dîn İsmâ Cândâr'ı da ilâve edebiliriz¹⁷⁶. Yapılan bu yeni tayinler dışında, Keykâvus devrindeki kadroda herhangi bir değişiklik mevzu bahis olmadığı anlaşılmakta ve bilhassa nüfuzlu ümerânın mevkilerini aynen muhafaza ettikleri görülmektedir. Keykubâd'ın tahta geçirilmesinde başlıca rolü oynamış bulunan Beylerbeyi Seyfî'd-dîn Ay-Aba Keykâvus'un ölümünden sonra yine birinci plâna geçmişti. Rakibi olan Emîr-i Meclis Behrâmşâh ve diğerleri nüfuz ve kudret bakımından kendisini takip ediyorlardı. Ancak bu def'a aralarında bir rekabetten ziyade, fiilî veya zimnî bir anlaşma ve birlik mevcuttu. Çünkü onların hepsi de, tahta çıkarmış oldukları sultanın şahsında, kendileri için daimî bir tehlike görüyorlar ve bunun neticesi olarak birbirlerine daha çok yaklaşıyorlardı. Beri tarafta, Keykubâd da onlara karşı aynı şüphe ve endişe hisleri içinde bulunuyordu. Bu karşılıklı itimatsızlık havası içinde, ümerâ ile Sultan arasındaki münasebetlerin tabii olması elbette beklenemez. Herbiri muazzam servetlere, şahıslarına bağlı köleler-

¹⁷² İbn-i Bibî, *Tıpkıbasım*, s. 220, 258; Houtsma, s. 91, 106. Keykubâd, eskiden kendi hizmetinde bulunduğu halde, Keykâvus'a dehalet etmiş ve pervânelik makamına getirilmiş olan Şerefü'd-dîn Mehmed'in yerine, kendi cülûsundan sonra tekrar Celâlî'd-dîn Kayser'i getirmiş olabilir. Fakat bunun eski vazife ile ilgili bir unvan olarak taşınması da mümkündür.

¹⁷³ Aynı eser, *Lugal-Erzi*, I, s. 287; Houtsma, s. 88.

¹⁷⁴ Aynı eser, *Tıpkıbasım*, s. 220, Houtsma, s. 91.

¹⁷⁵ O. Turan, *Selçuk Devri Vakfiyeleri III, Celâleddin Karatay, Vakıfları ve Vakfiyeleri*, *Belleten*, c. XII, sayı 45, s. 24-25.

¹⁷⁶ İbn-i Bibî, *Tıpkıbasım*, 267; Houtsma, s. 113. Bu emir, Keykubâd Ankara'ya kapandığı zaman onun hizmetinden bulunuyordu (*Lugal-Erzi*, I, s. 193; Houtsma, s. 48).

den müteşekkil kalabalık maiyet kuvvetlerine, büyük taraftar kitlelerine sahip bulunan ve debdebeli yaşayışları ile hükümdardan hiç de aşağı kalmayan bu beylerin, Keykubâd'ın şartlarında işbaşına gelmiş olan bir sultanı kolaylıkla kendi kontrolleri altına alacakları muhakkaktı. Gerçekten, İbn-i Bibî'nin anlattığına göre, Beylerbeyi Seyfü'd-dîn Ay-Aba, Emîr-i Meclis Mübârizü'd-dîn Behrâmşâh, Emîr-i Âhur Zeynü'd-dîn Beşâre ve Emîr Behâü'd-dîn Kutluca, Sultanın üzerinde, cülûs ettiği günden beri dayanılmaz bir baskı kurmuşlardı. Bilhassa Beylerbeyi Ay-Aba, gerek hususi hayatındaki ihtişam ve debdebesi, gerekse devlet işlerindeki nüfuzu ve kudreti ile Sultanı tam manasiyle gölgede bırakmıştı. Saltanat sarayının günlük sarfiyatı otuz koyun, iken, Ay-Aba'nın sarayındaki insanlar için günde seksen koyun kesiliyordu. Bütün resmî meselelerde dizginler Beylerbeyinin elinde bulunuyor, ümerâ ve devlet erkânı baş olarak onu tanıyor ve mühim hususlar için Sultana değil ona müracaat ediyorlardı. Sultan'ın mâbeyninde (*Hicâbet-i Sultan*) dahî onun emrinden dışarı çıkmak mümkün olmuyordu¹⁷⁷. Keykubâd ise, kendi hükümlerine haklarına tecavüz demek olan bu durum karşısında, içindeki kin gittikçe büyümesine rağmen, açıkça bir hareket yapabilmek imkânından mahrum bulunuyordu¹⁷⁸. Beyleri doğrudan doğruya yok edemeyeceğini bilen Sultan'ın, hiç olmazsa onların nüfuzlarını kırabilmek için servetlerini azaltma çaresini düşündüğü anlaşılmaktadır. Bu maksatla, Doğuda belirmiş olan Moğol tehlikesinin bir gün Anadolu'ya da sirayet edebileceğini düşünerek, Konya, Sivas, Kayseri gibi payitahtların surlarını inşa ettirmeye karar verdiği zaman, beyleri kendi bütçelerinden büyük meblâğlarla bu inşaatın masraflarına iştirak etmeğe mecbur bıraktığı görülmektedir¹⁷⁹. Fakat, öyle anlaşılıyor ki, bu tedbir, karşılıklı ihtilâfı arttırmaktan fazla bir tesir icra etmedi¹⁸⁰. Ümerâ ile Sultan arasında üç yıl kadar bir sinir harbi halinde devam eden bu mücadele, beylerin -muhtemelen yukarıda zikredilen inşaat hadisesinden sonra¹⁸¹-

¹⁷⁷ Tıpkıbasım, s. 264-5; Houtsma, s. 111-2.

¹⁷⁸ Aynı yerler.

¹⁷⁹ Tıpkıbasım, s. 252-6; Houtsma, s. 104-6. Anonim Selçuknâme müellifi, kaleler inşaatının beylere son derecede ağır geldiğini ve onların servetlerinin tükenmesine sebep olduğunu beyan etmektedir. (s. 46).

¹⁸⁰ Yine aynı müellif bu inşaat dolayısıyla beylerin Sultan aleyhine birbirleriyle anlaşmalarını söylüyor (aynı yer).

¹⁸¹ Aynı yer.

Sultanı tekrar hapse atıp, yerine kardeşi Keyferîdûn'u geçirmeğe kalkışmaları üzerine, fiiliyât vadisine döküldü. Alâiye'nin fethinden sonra, Sultanın Antalya'da kışladığı sırada (1223) keşfedilen bu tertip, Keykubâd'a, artık bu insanların vücutlarının ortadan kaldırılması için harekete geçmenin zaruret haline geldiğini göstermişti. Sultan bu meseleyi, cülûsı sırasında *Nâiblik* mevkiine tayin etmiş olduğunu gördüğümüz Hokkabaz-oğlu Seyfü'd-dîn Ebû Bekir ve babasının kayınpederi olan Mavrozomes Komnenos (Emîr Kimnanos) ile gizlice görüştü. Bu şahıslar, mezkûr beylerin yakın arkadaşı olan ve yirmi yıldanberi Antalya Subaşılığı yapan Mübârizü'd-dîn Ertokuş'dan gelebilecek bir tehlikeyi düşünerek Sultan'a bu işin Antalya'da değil, Kayseri'de yapılmasını tavsiye ettiler. Bahar mevsiminde Kayseri'ye dönüldüğü zaman, Sultan yine Hokkabaz-oğlu, Emîr Kimnanos ve kendisinin eski ve sadık adamlarından olan Emîr-i Cândâr Mübârizü'd-dîn İsa ve bunun kardeşleriyle beraber, gizlice bir plân hazırladı. Plânın tatbikatına geçilmeden evvel, bütün emirler için, saraya silâhsız ve muhafızsız girmek usulü kondu. Hatta bunun için Emîr-i Perdedârân Şemsü'd-dîn Kazvînî'ye sarayın kapısı önünde, gösteriş olarak, elli değnek vuruldu. Daha sonra, plâna göre, bir gece sarayda bir ziyafet tertiplendi ve beyler davet edildi. Hepsi silâhsız ve muhafızsız olarak bir araya toplandı ve ziyafetin hitamında teker teker yakalandı. Sultan'ın emri ile Beylerbeyi Seyfü'd-dîn Ay-Aba idam edildi; Emîr-i Âhûr Zeynü'd-dîn Beşâre bir odaya kapatılıp aç bırakılmak suretiyle öldürüldü; Emîr-i Meclis Mübârizü'd-dîn Behrâmsâh Zamandu kalesine, Emîr Behâü'd-dîn Kutluca da Tokat zindanına gönderildi. Sultan, aynı gün, Ay-Aba'dan boşalan Beylerbeyliğe Emir Kimnanos'u tayin etti. Ümerâ tasfiyesi, yukarıdakilerin taraftarları olan ikinci dereceden birtakım beylerin memleketten sürülmesi şeklinde, ertesi gün de devam etti. Bu sonuncuların arasında, sonradan affedilerek Keykubâd'ın en gözde ve değerli adamı haline gelecek olan Emîr Kemâlü'd-dîn Kâmyâr ile, yine sonradan affedilecek olan Tercüman Kâfi-oğlu Zahîrî'd-dîn Mansur da bulunuyordu. Böylece beylerin şahısları ile olan hesap kapandıktan sonra, sıra onlara mensup olan kimselere ve hânelerine geldi. Sultanın emri ile ileri gelen beylerin bütün akrabaları yakalanarak zindanlara atıldı; *gulâmlarının* büyük olanları, silâh ve teçhizatları alınmak suretiyle serbest bırakıldı; küçükleri ise, içlerinden bir kısmı *Taş-hâne* için ayırıldıktan sonra, *Gulâm-hânelere* gönderilip, yetiş-

tirilmek üzere *babalara* teslim edildi. Daha sonra, memleketin her tarafına, mezkûr ümerâya ait bütün emlakın *Hazine-i Âmiri* hesabına kaydedilmesi için *fermanlar* gönderildi. Müsadere bittiği zaman, hazinenin kasaları para ve kıymetli taşlarla dolmuştu¹⁸².

Böylece, Anadolu Selçuklu tarihindeki kütle halinde ümerâ tasfiyelerine ait feci sahifelerden birisi daha kapanmış bulunuyordu. Anonim Selçuknâme müellifi, bize Keykubad'ın öldürdüğü emirlerin yirmidört kişi olduğunu bildiriyor¹⁸³. Bu rakam mubalâğalı olsa bile, yine de tasfiyenin şümulü ve ehemmiyeti hakkında bir fikir verir.

Alâü'd-dîn Keykubâd, yedi yıllık bir hapis hayatından sonra tahta oturmuş olmasına rağmen, ağabeysi Keykâvus'a karşı giriştiği mücadelede uğradığı kayıpların hesabını, onun ölümünden üçbuçuk yıl geçtikten sonra ancak temizliyebilmiş ve hakiki bir istiklâle kavuşabilmişti. Artık hükümdar olarak şahsi otoritesini kurmak için şartlar çok müsaitti. Gerçekten, Keykubâd'ın saltanatında, bu hadise bir dönüm noktası olmuştur. Bundan sonra biz onun, devletin dizginlerini bizzat kendi eline alarak, müstesna bir dirayet ve vukufle idareye başladığını görürüz. Tecrübeli ümerânın ortadan kalkması ile idare mekanizmasında meydana gelen boşluğu, kendisine sadık olan kimselerden müteşekkil bir kadro ile doldurmağa çalışmış, fakat, esas itibariyle her şeyi saltanat makamının hüküm ve iradesine tâbi kılmıştır. Bu tarihten sonra Keykubâd'ın, en mühim devlet işlerinde, bilhassa, -Keykâvus'un adamlarından olduğu halde, Keykubâd'a sadakat gösterdiği ve tasfiyeye uğramaktan kurtulduğu anlaşılan- Emîr-i Çâşnîgîr Melikü'l-ümerâ Mübârizü'd-dîn Çavlı¹⁸⁶, merkez Beylerbeyliğine getirilmiş olan Mavrozomes Komnenos¹⁸⁷, Taştâhâne Emîri Celâlü'd-dîn Karatay ve Çâşnîgîr Şemsü'd-dîn Altun-

¹⁸² İbn-i Bibî, Tıpkıbasım, s. 265-274; Houtsma, s. 112-7.

¹⁸³ Anonim Selçuknâme, s. 46. Müellif, bu hadisenin 4 Cemâziyelevvel 620/5 Haziran 1223 Pazartesi gecesi vukubulduğunu kaydetmektedir ki, bu, kat'i tarih vermeyen İbn-i Bibî'nin kastettiği zamana çok uygundur.

¹⁸⁴ Aynı yer.

¹⁸⁵ İbn-i Bibî, Tıpkıbasım, S. 305; Houtsma, s. 129.

¹⁸⁶ Tıpkıbasım, s. 271, 305, 334, v. d.; Houtsma, s. 115, 129, 138, v.d.

¹⁸⁷ Tıpkıbasım, s. 593; Houtsma, s. 269. Bu emirin biyografisi için bk. O. Turan'ın bk. not 17 dakı yazısı, s. 17-49.

Aba gibi köle asıllı veya gayrimüslüm ümerâyı kullandığını görüyoruz. Muhtasar Selçuknâmenin meçhul müellifi, Sultanın, öldürülen ve azledilen beylerin yerine kendi *gulâmlarını* getirdiğini söylemekle¹⁸⁸ bize bu durumun şümulü hakkında bir fikir vermiş oluyor. Mamafih, bu sırada merkez kadrosunda köle olmıyan ümerânın da büyük bir yer tuttukları muhakkaktır. Nitekim, bilâhare Keykubad'ın en mutemed adamı ve yardımcısı olarak bütün devlet erkânının üstünde bir mevki kazanan Emîr Kemâlü'd-dîn Kâmyâr ve daha sonraki tarihlerde temayüz eden Emîr Tâcü'd-dîn Pervâne ve Emîr-i Şikâr ve Mimâr Sadü'd-dîn Köpek bu sonuncu zümreye mensupturlar¹⁸⁹. Keykubad'ın saltanatı esnasında merkez idaresinin askerî ve sivil mevkilerini işgal eden şahsiyetler arasında, şimdiye kadar zikredilmiş olanlardan başka, Künd-ıstabl Esedü'd-dîn Ayâz¹⁹⁰, Melikü'zzuamâ Tûsî-oğlu Necmü'd-dîn Ebû'l-Kasım¹⁹¹, Müstevfî Sadü'd-dîn Erbilî¹⁹², Şarapsâlâr Fahrü'd-dîn Ayâs¹⁹³, Çâşnîgîr Nâsîrü'd-dîn Ali¹⁹⁴, Üstâdü'd-dâr Cemâlü'd-dîn Ferruh¹⁹⁵ ve Emîr-i Dâd Bedrü'd-dîn Yâkût¹⁹⁶ gibi ricâlin adlarını biliyoruz.

Buraya kadar verilmiş olan izahat, Anadolu Selçuklu Devletinde idare mekanizmasının geçirmiş olduğu umumî inkişaf safhalarını, doğrudan doğruya göçebe telâkkilerin câri olduğu devirden başlayarak, merkeziyet rejiminin kuvvetle yerleştiği zamana kadar, tarihî bir tekâmül dahilinde, göz önüne koyumuştur sanırız. Bu tarihî tablo bize, saltanat müessesesi ve umumî olarak idare mekanizması üzerinde, safha safha husule gelen fikrî ve bünyevî gelişmeleri esas hatlarıyla göstermiş bulunuyor. Bilhassa merkeziyet rejiminin kurulmasından sonra, devlet idaresi sahasında ve hakimiyet mevzuunda câri olan eski göçebe telâkkilerinin ne nisbette bir tâdilâta uğradığı, bu telâkkilerin hangi hususlarda ehemmiyetlerini kaybetme-

¹⁸⁸ Anonim Selçuknâme, s. 46.

¹⁸⁹ Bu üç emir hakkında aşağıda tafsilâth bilgi verilecektir.

¹⁹⁰ İbn- Bibî, Tıpkıbasım, s. 296; Houtsma, s. 125.

¹⁹¹ Tıpkıbasım, 234; Houtsma, s. 125.

¹⁹² Tıpkıbasım, s. 427; Houtsma, s. 196

¹⁹³ Tıpkıbasım, s. 446; Houtsma, s. 198-9.

¹⁹⁴ Tıpkıbasım, s. 461; Houtsma, s. 206.

¹⁹⁵ Tıpkıbasım, s. 464; Houtsma, s. 208.

¹⁹⁶ Tıpkıbasım, s. 440; Houtsma, s. 194.

dikleri ve merkezî sistem içindeki tatbik şekillerinin nasıl neticelere müncer olduğu vakıalar üzerinde takip edilmiştir.

Bundan sonra çizilen bu tarihî tablonun ışığı altında, doğrudan doğruya inhitat öncesi hadiselerini ele alarak aydınlatmağa çalışacağız. **

** Bu yazının devamı aynı dergide çıkacaktır.